

Η ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΜΙΑΣ ΑΠΕΡΓΙΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΘΝΙΚΟ ΤΥΠΟ.

(Η απεργία των μεταλλωρύχων της Καμάριζας τον Απρίλη του 1986).

Η απεργία ως πολλαπλό αντικείμενο έρευνας

Η μελέτη της απεργίας σαν κοινωνικός τόπος μεγίστης πυκνότητας έχει συγκεντρώσει το ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημόνων διεθνώς. Μελέτες - pilote όπως αυτή της Michelle Perrot: «Οι εργάτες απεργούν!» αποτελούν σημαντική συνεισφορά σ' αυτό το χώρο. Στη μεγάλη αυτή θέση η συγγραφέας βασισμένη εκτός των άλλων στα κρατικά αρχεία της εποχής: δικαστικά, αστυνομικά, διοικητικά, ανασυγκροτεί την ιστορία 2923 απεργιών που έλαβαν χώρα στην περίοδο 1871 - 1890, και μέσω της κατασκευής σειρών αναδεικνύει τα γενικά χαρακτηριστικά των απεργιών της περιόδου: διάρκειες, επαγγέλματα, αιτήματα, μορφές οργάνωσης - εκκίνησης. Η συνολική προσέγγιση των δεδομένων της περιόδου της επιτρέπει να προτείνει γενικότερες τυπολογίες τόσο για τα γενικά χαρακτηριστικά των απεργιών όσο και για τα ιδιαίτερα των απεργών. Όμως η πρωτοτυπία στη μελέτη της Perrot έγκειται στο φως που η δουλειά της ρίχνει στους ίδιους τους απεργούς, αφανείς, αγνοημένους που ξαφνικά εμφανίζονται σε βασικό ρόλο. Η διεπιστημονική της προσέγγιση που γονιμοποιεί την κοινωνιολογία, την ανθρωπολογία και την κοινωνική ψυχολογία αναδεικνύει την απεργία ως τον χώρο έκφρασης της δημιουργικότητας των εργατών, ο χώρος μέσα στον οποίο θα εκφραθούν η κίνηση, ο λόγος (γραπτός και προφορικός), οι επιθυμίες τα

παράπονα, οι φαντασιώσεις και τα μίση των εργατών ως διαστάσεις μιας ανθρώπινης πραγματικότητας που αξίζει να καταγραφεί και να κατανοηθεί.

Ο χαρακτήρας της απεργίας ως τόπος έκφρασης περισσότερο και απ' ό,τι μέσο διαπραγμάτευσης, ή πίεσης συνδέεται με τη νεαρή ηλικία της απεργίας εκείνης της περιόδου. Η απεργία τον 19ο αιώνα είναι νεαρή, δεν έχει αποτυπώσει τον επιχειρησιακό χαρακτήρα που θα πάρει αργότερα. Γι' αυτό αποτελεί τόπο άμεσης και συχνά εκρηκτικής έκφρασης στην οποία βρίσκονται αποτυπωμένα ψυχοδραματικά στοιχεία. Το μίσος, το χιούμορ, η αγανάκτηση, ο θυμός, η αλληλεγγύη, η αίσθηση της δύναμης. Η απεργία σ' αυτή της τη μορφή λειτουργεί σαν χώρος εκτόνωσης και απορρόφησης συσσωρευμένων επί μακρόν² πιέσεων και καταπιέσεων, στερήσεων και αποστερήσεων.

Όμως η απεργία είναι ένα πολλαπλό αντικείμενο. Είναι τόπος στον οποίο εκφράζονται στατικά και δυναμικά οι κοινωνικές τάξεις. Οι εργάτες: Η απεργία σπάει το πέπλο της σιωπής που καλύπτει συνήθως τη ζωή των λαϊκών τάξεων και βγάζει στην επιφάνεια, δίνει το λόγο στους εργάτες, αυτούς που γενικά στερούνται το δικαίωμα λόγου, φέρνοντάς τους στη σκηνή ως πρωταγωνιστές. Οι εργοδότες, οι πολιτικές τους συναινετικές ή πατερναλιστικές. Η σύγκρουση των κοινωνικών ομάδων και τάξεων, των εργατών με τους εργοδότες, με το κράτος, την αστυνομία, την κοινή γνώμη. Η απεργία πολλαπλασιάζει τις σχέσεις ανάμεσα σε κοινωνικές τάξεις και ομάδες. Οι εργάτες συνομιλούν, διαπραγματεύονται ή επιτίθενται στους εργοδότες, οι τελευταίοι προσπαθούν να πείσουν, ή να διαλύσουν τους απεργούς ή καλούν την επέμβαση του κράτους, η αστυνομία επιφυλακτεί ή επεμβαίνει, οι εφημερίδες διαμεσολαβούν ανάμεσα στα γεγονότα και το κοινό.

Κριτική παρουσίαση των πηγών

Η μελέτη της Perrot που μας δείχνει πως να μιλήσουμε για τους απεργούς μέσα από τις απεργίες, ενέπνευσε πολλά από τα σημεία της δικής μας απόπειρας της οποίας τα όρια προσδιορίζονται από την ί-

δια τη φύση των πηγών που χρησιμοποιούμε: Τις εθνικές εφημερίδες της περιόδου και την Γαλλική προξενική αλληλογραφία που περιγράφει τα γεγονότα της απεργίας στον τότε γάλλο υπουργό Εξωτερικών Bourgeas. Η εφημερίδα ως ιστορικό τεκμήριο είναι πλούσια πηγή πληροφοριών· όμως συγχρόνως αποτελεί, μέσα από την ιδιόμορφη λογική της συγκρότησής της, που είναι αυτή της διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, παραμορφωτικό καθρέπτη. Η λογική του κοινωνικού εξωτισμού, η επιλογή των γεγονότων, η ασυνέχεια, το κομμάτιασμα της πληροφορίας, η συχνά παραμορφωτική υποκειμενικότητα του γράφοντος, μας απομακρύνουν από τα πραγματικά γεγονότα την ίδια στιγμή που μας πλησιάζουν. Η προξενική αλληλογραφία, αντίθετα, ως πηγή πληροφοριών συγκροτείται στη βάση διαφορετικών κριτηρίων που είναι η ανάγκη ενημέρωσης της γαλλικής κυβέρνησης για την πορεία των γαλλικών συμφερόντων. Γι' αυτό και αποτελεί γενικά έγκυρη πηγή πληροφοριών, όχι βέβαια και ουδέτερη, αν τέτοια είναι δυνατόν να υπάρξει.

Παίρνοντας ως δεδομένα την περιοριστική έως παραμορφωτική φύση του χρησιμοποιούμενου υλικού επιχειρούμε μια πρώτη προσέγγιση της απεργίας της Καμάριζας υπογραμμίζοντας ότι: α) η προσπάθεια αυτή θα πρέπει να διευρυνθεί ή και να διορθωθεί μέσω ενός κατά το δυνατόν πλήρους αρχειακού υλικού της περιόδου. β) Δεδομένης της αποσπασματικότητας των πληροφοριών που μας δίνουν οι εφημερίδες σε συνδυασμό με την γενική άγνοια που έχουμε για το χώρο της εργατούπολης του Λαυρίου - Καμάριζας και τους μεταλλωρύχους η προσέγγιση μας δεν μπορεί παρά να είναι ελλιπής, ημιτελής και μερικές φορές υποθετική. Πολλά από τα στοιχεία που συγκροτούν την ταυτότητα της απεργίας εξακολουθούν να μένουν αφώτιστα, αδιευκρίνιστα ή τελείως σκοτεινά, ενώ για άλλα μπορούμε απλώς να διατυπώσουμε κάποιες υποθέσεις. Π.χ. η απεργία μεταδόθηκε στους εργατές επιφανείας ή αφορούσε αποκλειστικά τους «υπόγειους»; Ποιος είναι ακριβώς ο ρόλος των εργολάβων ως ενδιάμεσων μεταξύ εταιρείας - εργατών α) όσον αφορά την εργασιακή διαδικασία, β) όσον αφορά τη στρατολόγηση εργατών, γ) όσον αφορά το σύστημα πληρωμής και εργασίας των εργατών; Ποια ήταν η στάση κατά τη διάρκεια της απεργίας των εργατών της Ελληνικής Εταιρείας; Αυτά είναι μερικά από τα ερωτήματα που φωτίζονται ελάχιστα από την προτεινόμενη

ανά χείρας εργασία και των οποίων η διερεύνηση προϋποθέτει μια ευρύτερη εργασία για τους μεταλλωρύχους του Λαυρίου.

Το υλικό που χρησιμοποιούμε μπορεί να αναχθεί στις εξής κατηγορίες. Κείμενα ρεπορτάζ που περιγράφουν την απεργία καθ' όλη τη διάρκειά της, την εξέλιξη των επεισοδίων στις διάφορες εκδοχές τους, την εξέλιξη και τα αποτελέσματα της απεργίας. Η αρθρογραφία αυτή παρουσιάζεται στις εφημερίδες από τις 9 Απριλίου, ημέρα Τρίτη — η απεργία εκδηλώθηκε την Κυριακή το βράδυ στη βάρδια των 10 και έγινε δημοσίως γνωστή τη Δευτέρα το πρωί — έως τις 24 Απριλίου ημέρα λήξης της απεργίας. Όλες οι εφημερίδες, που μπορέσαμε να κοιτάξουμε, δεν δίνουν το ίδιο βάρος στα γεγονότα. Μεγάλο ενδιαφέρον δείχνει η «Ακρόπολις» του Γαβριηλίδη, η οποία αφιερώνει πολλές από τις στήλες της, σε καθημερινή βάση, για την παρουσίαση και ανάλυση των γεγονότων. Μικρότερο ενδιαφέρον αλλά όχι ελάχιστο εκφράζει η «Επιθεώρησης» καθώς και οι «Καιροί». Μικρά σχόλια παρουσιάζει η «Εστία» και οι δυο πειραιώτικες «Πρόνοια» και «Σφαίρα» ενώ ο «Messenger d' Athenes» θ' αφιερώσει δύο σχόλια. Στην ίδια κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε την προξενική έκθεση. Περιέχει αναλυτική περιγραφή των γεγονότων μέσα από την οπτική γωνία του γάλλου προξενικού ακόλουθου, αυτόπτη μάρτυρα των γεγονότων. Δεύτερη κατηγορία είναι τα άρθρα άποψης, ερμηνείας της απεργίας που γράφτηκαν κατά τη διάρκειά της ή λίγο μετά. Δεν κάναμε εξαντλητική αποδελτίωσή τους. Ασχοληθήκαμε μ' αυτά στο βαθμό που εξέφραζαν κάποια άποψη που θεωρήσαμε ενδιαφέρον να παρουσιάσουμε ή στο βαθμό που κάποιο απ' αυτά εξέφραζε ένα στοιχείο χρήσιμο για τη προβληματική μας. Τρίτη κατηγορία είναι τα κείμενα που γράφτηκαν με αφορμή την απεργία, γύρω από τις συνθήκες ζωής, κατοικίας και εργασίας των εργατών. Και σ' αυτή την κατηγορία κειμένων την πρώτη θέση κατέχει η «Ακρόπολις», η οποία μας δίδει περιγραφές της Καμάριζας και της ζωής των μεταλλωρύχων και κατά τη διάρκεια της απεργίας, στις ανταποκρίσεις των γεγονότων, αλλά και σε αυτόνομα ξεχωριστά άρθρα. Πρόκειται για κοινωνικά ρεπορτάζ που στόχο έχουν να καυτηριάσουν την αδιαφορία της πολιτείας, να κινηθούν το ενδιαφέρον της αλλά και να δια φωτίσουν την κοινή γνώμη για θέματα που ενδιαφέρουν τον ελληνικό λαό. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η έρευνα που ξεκίνησε τον Ιανουάριου του

1897 («Πολύκροτος έρευνα» σύμφωνα με τον Μάγερ) για τις συνθήκες ζωής και εργασίας των μεταλλωρύχων. Είναι άρθρα πλούσια σε πληροφορίες, όμως η σύγχυση, που συχνά τα διαπνέει, ανάμεσα στο ρεπορτάζ και το σχόλιο περιορίζει την αξιοπιστία τους. Η αποδελτίωση των εφημερίδων μας οδήγησε να δούμε κείμενα, περιγραφές γεγονότων τα οποία αν και άσχετα με την απεργία, χρησιμοποιήσαμε στο βαθμό που φώτιζαν κάποια πτυχή που προσπαθήσαμε να αναδείξουμε.

Η επιλογή των εφημερίδων που αποδελτιώσαμε δεν έγινε με οργανωμένα κριτήρια. Προσπαθήσαμε να δούμε όλες τις εθνικές αθηναϊκές εφημερίδες και αυτές του Πειραιά. Το Λαύριο είχε στενές σχέσεις με τον Πειραιά, όμως το ενδιαφέρον για τις εφημερίδες του Πειραιά συνδέεται με την επιθυμία να εντοπίσουμε την ηχώ που δημιούργησε η σημαντική αυτή απεργία στους βιομηχανικούς, οικονομικούς κύκλους του Πειραιά.

Εν τέλει αποδελτιώσαμε τις εφημερίδες που μπορέσαμε να βρούμε: κάποιες έχουν αποσυρθεί για ταινιοποίηση, κάποιες στην Εθνική Βιβλιοθήκη είναι μη προσπελάσιμες λόγω της «κλειστής πτέρυγας» κάποιες δεν υπάρχουν, και μ' αυτό τον δι' επαγωγής τρόπο φτιάχθηκε το corpus των εφημερίδων που αναλύσαμε. Τέλος ένα υλικό που ξεφεύγει από τις τρεις προηγούμενες κατηγορίες είναι η δίκη. Δυστυχώς δεν πρόκειται για τα πρακτικά της δίκης αλλά αποσπάσματά της, αυτά που ο δημοσιογράφος της «Ακρόπολις» έκρινε σκόπιμο ν' απομνημονεύσει. Το υλικό αυτό δυστυχώς μας αφήνει στην πείνα μας, περιέχει ελάχιστες πληροφορίες για τους κατηγορούμενους, καμιά απολογία κατηγορούμενου δεν καταγράφεται παρά μόνο μικρά σχόλια ύφους, ήθους ή εμφάνισης. Αντίθετα καταγράφονται σε μεγαλύτερη έκταση η έκθεση του προέδρου του δικαστηρίου καθώς και οι προσφωνήσεις των δικηγόρων της υπεράσπισης.

Σχέδιο του άρθρου, υποθέσεις - εργασίες

Το κείμενο που προτείνουμε έχει την εξής διάρθρωση: Στο πρώτο μέρος που φέρει το γενικό τίτλο «Τα γεγονότα της απεργίας» πα-

ρουσιάζουμε την απεργία από την εκκίνησή της μέχρι και την δίκη, αναδεικνύοντας τα κύρια — κατά τη γνώμη— μας στοιχεία που την χαρακτηρίζουν. Το μέρος αυτό του άρθρου προσπαθεί, εξαντλώντας το πραγματολογικό διαθέσιμο υλικό και συχνά μέσω της διασταυρωμένης χρήσης του να απαντήσει τα γεγονότα αυτά καθ' αυτά και όταν αυτά δεν είναι ομοφώνως καταγεγραμμένα, ν' ανασυγκροτήσει τις διάφορες εκδοχές τους. Να αποδώσει τα αιτήματα των απεργών, το ξεκίνημα και την έκταση της απεργίας καθώς και το ποιοι απεργούν. Τέλος, καταγράφει τα αποτελέσματα της απεργίας και την απόφαση του δικαστηρίου - κακουργοδικείου, της οποίας οι απεργοί υπήρξαν αντικείμενο μερικούς μήνες μετά τη λήξη της απεργίας.

Το δεύτερο μέρος που φέρει τον τίτλο «Απόπειρα κατανόησης της απεργίας» προσπαθούμε κατ' αρχήν να αναλύσουμε τον χαρακτήρα της απεργίας, την οργάνωσή της, αν τέτοια υπήρξε, τα στοιχεία που εκφράζουν ή μέσω των οποίων εκφράζονται οι απεργοί, το πολιτικό της στίγμα. Κατά δεύτερο λόγο προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε την ιδιαιτερότητα της απεργίας αυτής μέσα από το σύνολο των στοιχείων που προσδιορίζουν την ταυτότητα των μεταλλωρύχων: την ιδιαιτερότητα του μεταλλείου ως επαγγελματικού και κοινωνικού χώρου, τα οικονομικά χαρακτηριστικά του εργατικού πληθυσμού, τα κοινωνικά του χαρακτηριστικά. Διατυπώνουμε την υπόθεση ότι πρόκειται για ένα πρωτο-βιομηχανικό πληθυσμό με έντονες τις αγροτικές του καταβολές, έναν πρόσφατα ξεριζωμένο πληθυσμό, ίσως όχι οριστικά συνδεδεμένο με την βιομηχανική εργασία. Ότι το επίπεδο ζωής των μεταλλωρύχων έτσι όπως προσδιορίζεται από τους όρους εργασίας - αμοιβής και τις απορρέουσες δυνατότητες κατανάλωσης και συνθήκες επιβίωσης σηματοδοτεί μια υπερεκμεταλλευόμενη εργατική ομάδα που αδυνατεί να αναπαράγει και να αποκαταστήσει τις φθαρμένες από την εργασία της δυνάμεις, μια εργατική δύναμη της οποίας η αναπαραγωγή και η συντήρηση δεν αποτελεί ορατή οικονομική και κοινωνική στρατηγική. Ότι το μεταλλείο ιδιότυπος επαγγελματικός χώρος διαποτιζόμενος από την συνεχή άσκηση βίας (βία του θανάτου, βία της ύλης) δημιουργεί γύρω του συνεκτικές κοινωνικές ομάδες με έντονη μαχητικότητα και κοινωνική αλληλεγγύη.

Τέλος, αναλύουμε τις δυναμικές σχέσεις που αναπτύσσονται με αφορμή την απεργία ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις και ομάδες:

τους εργάτες και τους εργοδότες, τους εργάτες και το κράτος στις διάφορες εκφράσεις του: την κεντρική πολιτική εξουσία, την αστυνομία, το Δήμο, τα Δικαστήρια. Τις σχέσεις της εργοδοσίας και του κράτους. Θα εντοπίσουμε ότι η εργατική κοινότητα ασκεί ένα είδος φόβου — απειλές προς την Γαλλική κοινότητα και θα διατυπώσουμε την υπόθεση ότι η αστυνομία ως κρατικός μηχανισμός δεν χαίρει νομιμότητας, αναγνώρισης μεταξύ των εργατών.

Τέλος, θα δείξουμε ότι στη συνεκτική ταξική αλληλεγγύη που συνδέει την εργοδοσία και το κράτος, η αυθαίρετη άσκηση βίας εκ μέρους της αστυνομίας, εν μέσω των εργατών, θα δημιουργήσει κάποιες νέες ισοροπίες, ανάμεσα τους δε η εθνική παράμετρος (γαλλική εργοδοσία - ελληνικό κράτος) θα ασκήσει πιθανότατα κάποια επιρροή.

Τα γεγονότα. Η Καμάριζα

Η Καμάριζα αρχίζει να αναπτύσσεται ως μεταλλευτικός χώρος, στην σύγχρονη περίοδο στην 10ετία του 1870³. Πριν από την έναρξη των νεοτέρων μεταλλευτικών εργασιών στον χώρο αυτό δεν υπήρχε οικισμός, παρά, σύμφωνα με τις περιγραφές⁴ βουνά ολόκληρα εκβολάδων, μεταλλευμάτων, ίχνη των αρχαιότερων μεταλλευτικών εργασιών. Μ' άλλα λόγια η ζωή της Καμάριζας ως οικιστικός χώρος ξεκινάει με την έναρξη των μεταλλευτικών εργασιών, ο δε πληθυσμός της δεν είναι αυτόχθον αλλά θα εγκατασταθεί γύρω γύρω από τα μεταλλεία για να εργασθεί σ' αυτά⁵. Η Καμάριζα εμφανίζεται για πρώτη φορά ως οικισμός στα πλαίσια του τότε Δήμου Λαυρίου, το 1889 με 1683 κατοίκους, ενώ στην απογραφή του 1896 θα καταγραφούν 3.145 κάτοικοι. Από αυτούς περίπου 1.800⁶ είναι εργάτες στις υπόγειες εργασίες του μεταλλείου Σερπιέρι, ενώ στους υπόλοιπους θα πρέπει να βρίσκονται οι εργάτες επιφάνειας που εργάζονται στο ίδιο μεταλλείο. Οι υπάλληλοι και μηχανικοί που κατοικούν και αυτοί στην Καμάριζα καθώς και οι εργάτες και οι υπάλληλοι της Ελληνικής Εταιρείας. Εκτός από τη μεταλλευτική δραστηριότητα που είναι η δραστηριότητα «Μητέρα» του χώρου, έχουν εγκατασταθεί στην Καμάριζα πολλά πακάλικα μαγειρεία στα οποία οι εργάτες ψωνίζουν τα είδη διατροφής τους ή και συχνάζουν για φαγητό και διασκέδαση⁷.

Ανεβαίνουν από το πηγάδι και «κάτι» οργανώνεται. Στην αλλαγή βάρδιας στις 10 η ώρα το βράδυ κηρύσσεται απεργία. Οι εργάτες κατέλαβαν το στόμιο του φρέατος και εμποδίζουν σ' όλους την είσοδο.

Την νύχτα οι εργάτες αποσύρθηκαν και τη Δευτέρα η απεργία θα εσυνεχίζετο. Ο αστυνόμος Λαυρίου Βεντικός ειδοποιήθηκε τα μεσάνυχτα από τον σταθμάρχη Καμάριζας για τα τεκταινόμενα αλλά φαίνεται πως δεν θεωρήθηκαν σοβαρά διότι τη νύκτα της Κυριακής κανένα μέτρο δεν πάρθηκε εκ μέρους της εξουσίας.

Τη Δευτέρα το πρωί ο αστυνομικός Βεντικός, ο ανθυπομοίραρχος Καρατζάς, δύο ενωμοτάρχες και μερικοί στρατιώτες αναχώρησαν από το Λαύριο για την Καμάριζα με το τραίνο. Όμως από κάποιο σημείο και πέρα αναγκάστηκαν να μεταβούν πεζή διότι οι εργάτες έχοντας βάλει πέτρες στις γραμμές εμπόδιζαν τη λειτουργία του τραίνου. Και ο Σερπιέρι, Γενικός Διοικητής της Εταιρείας που θα μεταβεί στη Καμάριζα τη Δευτέρα το πρωί με την άμαξα του, θα ελεγχθεί από τους εργάτες. Σύμφωνα με τις ανταποκρίσεις όλων των εφημερίδων αλλά και της προξενικής έκθεσης για τα γεγονότα ο Σερπιέρι θάρθει ο ίδιος σ' επαφή με τους εργάτες, οι οποίοι και θα του διατυπώσουν τα αιτήματά τους.

Τα αιτήματα των απεργών

Τα κύρια αιτήματα των εργατών έτσι όπως αποτυπώθηκαν στις εφημερίδες με βάση την συχνότητα ανάλυσής τους καθώς και το βάρος που τους αποδίδεται είναι: α) Να καταργηθούν οι εργολάβοι ως ενδιάμεσοι μισθωτές και να πληρώνονται οι εργάτες κατ' ευθείαν από την Εταιρεία⁸. β) Να αυξηθούν τα μεροκάματά τους σε 3,5 δραχμές. γ) Να φτιαχτεί νοσοκομείο στην Καμάριζα ή τουλάχιστον φαρμακείο και να τεθεί, από την εταιρεία, στη διαθεσιμότητα των εργατών σούστα για να μεταφέρονται οι τραυματίες στο νοσοκομείο του Θορικού, καθώς μεταφερόμενοι με το κάρο πεθαίνουν στη διαδρομή.

Εκτός από τα παραπάνω που όλες οι εφημερίδες θα αναλύσουν ποικιλοτρόπως σύμφωνα με την Επιθεώρηση οι εργάτες ζητούν από την Εταιρεία οικήματα για να μένουν, διότι κατοικούν σε σπήλαια ή σε αυτοσχέδιες καλύβες, καθώς και τη δημιουργία καταστήματος απ' όπου θα προμηθεύονται τρόφιμα: επειδή οι εργάτες πληρώνονται κά-

θε 30 ή 40 ημέρες αγοράζουν τις προμήθειές τους με πίστωση από τα μπακάλικα της Καμαρίζας σε πολύ ανεβασμένες τιμές. Σύμφωνα δε με την «Ακρόπολη» πρόσθετη αιτία της απεργίας είναι «η πίεσις ην (οι εργάτες) υφίστανται εκ τινων μηχανικών, εργοδηγών και λοιπής χορείας ανωτέρων των ιδίως δε παρά του εργοδηγού Κανιάκ και η κοπιωδεστάτη εργασία εν τοις εγκάτοις τοις γης» η οποία — σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα δεν σταματάει καθόλου «όχι μόνο την Κυριακήν αλλά και το Πάσχα και τα Χριστούγεννα»⁹.

Το ζήτημα των εργολάβων φαίνεται νάναι πολύ σοβαρό και κείριο για τους εργάτες και εκ των πραγμάτων συναφές μ' αυτό του ύψους του ημερομισθίου. Ο εργολάβος είναι υπεύθυνος έναντι της Εταιρείας για την εξεύρεση και την εκμίσθωση των εργατών και αντ' αυτού κατακρατεί ένα μέρος του ονομαστικού ημερομισθίου, που η εταιρεία έχει ορίσει για κάθε εργάτη¹⁰. Η διαφορά ανάμεσα στο ονομαστικό και το πραγματικό ημερομίσθιο των εργατών, καθώς και η αιτούμενη από τους εργάτες αύξηση, ποικίλλει από εφημερίδα σε εφημερίδα. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Ακρόπολις» η εταιρεία πληρώνει στον εργολάβο 3,30¹¹ για τον μιναδόρο, πρώτος εργάτης στην ιεραρχία των υπόγειων εργατών, και ο εργολάβος αποδίδει 2,40-2,80 δραχμές, ανάλογα με την ειδικότητα. Οι εργάτες ζητούν να αμείβονται κατ' ευθείαν από την Εταιρεία τουλάχιστο με 3,5 δραχμές ή (Messenger d' Athènes) μ' ολόκληρο το ονομαστικό ημερομίσθιο τους. Σύμφωνα δε με κάποιες εφημερίδες¹² στη διεκδίκηση μεγαλύτερου ημερομισθίου υπογραμμίζεται, από τους έλληνες εργάτες, η ανισότητα που υπάρχει ανάμεσα στα ημερομίσθια τους και αυτά των ξένων, Ιταλών κυρίως, εργατών¹³.

Διαπραγματεύσεις

Γίνονται διαπραγματεύσεις μεταξύ των εργατών και της Εταιρείας. Σύμφωνα με την προξενική έκθεση «Ο κ. Σερπιέρι μεταβίβει στους χώρους που ήταν συγκεντρωμένοι οι εργάτες ενημερώθηκε για τα αιτήματά τους και αποφάσισε να πάρει κάποια μέτρα ικανοποιητικά που του φάνηκαν νόμιμα»¹⁴.

Σύμφωνα με την «Ακρόπολη», και «Επιθεώρηση» η Εταιρεία θα προσπαθήσει να πείσει τους εργάτες ότι δεν χρειάζεται να κάνουν α-

περγία για αυτά τους τα αιτήματα, διότι μπορεί να βρεθεί κάποια ικανοποιητική λύση. Συγχρόνως μέσω των εργολάβων προσπαθούν να βρουν εργάτες πρόθυμους να εργασθούν για να σπάσουν την απεργία. Ελάχιστα γνωρίζουμε για το τί είδους προτάσεις έγιναν στους εργάτες εκ μέρους της Εταιρείας. Σύμφωνα με την συνέντευξη του αστυνόμου Βεντίκου έτσι όπως αποδόθηκε στην εφημερίδα Εστία, η Εταιρεία αντιπροτείνει στους εργάτες 3,30-4 δραχμές ημερομίσθιό για τους μιναδόρους, 2,50-3 δραχ. για τους πασσαδόρους και 1,80-2 δραχ. για τους απλούς εργάτες «δηλαδή για τα παιδιά» όμως οι εργάτες επιμένουν ανυποχώρητοι στις δικές τους προτάσεις¹⁵.

Ο Σερπιέρι θα καταθέσει στο δικαστήριο ότι «για το ζήτημα των ημερομισθίων η Εταιρεία δεν είναι αρμόδια, διότι δίδει τα έργα εις εργολάβον, κάμνει δε κατόπιν την εξέλεγγιν ίνα ιδή εάν οι εργάται πληρώνονται εν αναλογία προς τα διδόμενα υπ' αυτής», ενώ για το ζήτημα της εργασίας, επειδή «οι εργάται παρεπονούνται, διότι άμα δεν ευρίσκοντο εις την εκφώνησιν του καταλόγου απεκλείοντο της εργασίας, εκανονίσθη ίνα γίνωνται δύο προσηγήσεις»¹⁶.

Το σίγουρο είναι ότι η απεργία συνεχίστηκε παρά τις προσπάθειες της Εταιρείας, και οι απεργοί είναι σε διαπραγματεύσεις με την διεύθυνση μέσω επιτροπής τους, ενώ πλήθη εργατών βρίσκονται συγκεντρωμένοι γύρω γύρω από το κεντρικό κτίριο της Εταιρείας, στη Καμάριζα.

Ποιοί απεργούν; Οι πρωταίτιοι/οι υποκινητές.

Μπορούμε να απαντήσουμε στην παραπάνω ερώτηση παρά μόνο με σχετική ακρίβεια, καθότι οι διατυπώσεις των εφημερίδων είναι ανομοιογενείς και χωρίς ακρίβεια: «Οι εργάτες της Καμάριζας», «Οι εργάτες του φρέατος Σερπιέρι», «οι εργάτες της Γαλλικής», και «οι εργάτες του Λαυρίου» είναι διατυπώσεις που χρησιμοποιούνται εναλλακτικά και χωρίς διάκριση από την ίδια εφημερίδα σε διάφορα ρεπορτάζ της ή από τις διάφορες εφημερίδες. Έτσι σύμφωνα με μια πρώτη διατύπωση της Ακρόπολης «άπαντες οι εργάτες του εξορυκτικού φρέατος Σερπιέρι κήρυξαν απεργία: Οι απεργούντες ανέρχονται εις υπερχιλίους», ενώ σε μια επόμενη διατύπωση της ίδιας εφημερίδας «Άπαντες οι εν τοις υπογείοις εργασίαις Σερπιέρι εργάται κήρυ-

ξαν απεργία, είναι δε υπερδισχίλιοι». Σύμφωνα με την Κυβερνητική ανακοίνωση (Ακρόπολις) «οι απασχολούμενοι εις τας εν Καμαρίζη του Λαυρίου μεταλλευτικές εργασίας της Γαλλικής Εταιρείας (κήρυξαν απεργία...) όμως σε κάποιο άλλο σημείο «Κατά ανακοίνωση του υπουργείου οι εργάται της Γαλλικής Εταιρείας προέβησαν εις απεργίαν». Ενώ η ίδια ασάφεια χαρακτηρίζει και τις υπόλοιπες εφημερίδες και η σύγχυση ανάμεσα στους εργάτες των υπόγειων έργων και αυτούς της επιφανείας στην Καμάριζα ή το Λαύριο, σύμφωνα με κάποιες διατυπώσεις η απεργία άρχισε από τα φρέατα του Σερπιέρι αλλά εξαπλώθηκε και στους εργάτες των άλλων έργων «Εργάται εργαζόμενοι εις το ορυκτικόν φρέαρ του Σερπιέρι εν Καμαρίζη απεφάσισαν εκ συμφώνου μετά των άλλων να απόσχωσι της εργασίας» (Επιθεώρησις). Πάντως αν δεν μπορούμε να αποφανθούμε για το ποιες ακριβώς εργατικές ειδικότητες συμμετείχαν ενεργά στην απεργία γνωρίζουμε ότι στο επίκεντρό της ήταν οι υπόγειοι εργάτες του μεταλλείου της Καμάριζας οι οποίοι κατανεμημένοι σε τρεις συνεχείς δωρες βάρδιες ανέρχονται σε 1500 - 1800¹⁷.

Γνωρίζουμε επίσης ότι οι ξένοι εργάτες δεν συμμετείχαν ενεργά στην απεργία «η απεργία είναι καθαρά τοπική και ελληνική... οι Ιταλοί και οι Γάλλοι μεταλλωρύχοι δεν ανακατεύτηκαν...».¹⁸ Όμως δεν θα πρέπει και να εργάστηκαν προφανώς λόγω των πιέσεων που δέχτηκαν «ανάμεσα εις τους άλλους απεργούς είναι και οι Ιταλοί εργάται. Και αυτοί απειληθέντες από τους άλλους απεργούν» (Ακρόπολις).

Ως πρωτοστατούντες και υποκινητές της απεργίας εμφανίζονται, από τις εφημερίδες, οι Λιδωρικιώτες εργάτες «Πρωτουργοί της απεργίας θεωρούνται οι εργαζόμενοι εις τα λεγόμενα φρέατα του Σερπιέρι Λιδωρικιώται Εργάται, τούτους δε ακολούθησαν και όλοι οι άλλοι» (Ακρόπολις).

«Οι απεργοί που ανέρχονται σε 300 είναι σχεδόν όλοι από τη Δωρίδα» (Messenger d' Athenes).

Όμως δεν γνωρίζουμε περισσότερα γι' αυτούς και για τη σχέση τους με την Εταιρεία. Αντιπροσωπεύουν τα «κακά κεφάλια»; έχουν δυσμενέστερη - μεταχείριση από την Εταιρεία σε σχέση με τους άλλους, π.χ. ως προς την κατοικία ή ως προς την πληρωμή είναι όλοι οι εκ Δωρίδος, συγκεντρωμένοι σ' ένα εργασιακό χώρο, πράγμα που ευ-

νοεί την συνεργή αντίδραση και την ομοιογένεια των πνευμάτων».

Το «άναμα» των επεισοδίων: Οι δυο εκδοχές

Για την εξέλιξη των επεισοδίων από δω και πέρα καταγράφηκαν 2 βασικές εκδοχές, τις οποίες θα παρουσιάσουμε με τη σειρά εμφάνισής τους στον τύπο. Σύμφωνα με την προξενική έκθεση: «Τα πράγματα είχαν ηρεμήσει. Ο Δικαστής θα έδινε κάποια λογική ικανοποίηση στα αιτήματα των εργατών και η εργασία θα ξανάρχιζε κανονικά. Οι μηχανικοί ήταν μαζεμένοι στο γραφείο του Σερπιέρι και προετοίμαζαν την ανάληψη της εργασίας, όταν συνέβη κάτι που κανείς δεν μπορούσε να είχε προβλέψει και που τα αναποδογύρισε όλα. Μπροστά στα γραφεία είχαν μαζευτεί 17 ή 18 χωροφύλακες σταλμένοι ατυχώς σ' ένα σημείο που δεν ξέραμε τί να τους κάνουμε και άρχισαν να ανταλλάσουν με τους εργάτες που είχαν μαζευτεί, περιμένοντας τα αποτελέσματα των διαπραγματεύσεων, λόγια υβριστικά.

Όμως και μόνο η εμφάνισή τους (των χωροφυλάκων) έχει το χάρισμα να εξαγριώνει σε αφάνταστο σημείο τους μεταλλωρύχους προς τους οποίους άλλωστε έχουν πολλά απωθημένα. Κάποια στιγμή σαν συνέπεια της ανταλλαγής βρισίων μεταξύ τους πετάχτηκε μια πέτρα σ' έναν από τους χωροφύλακες ο οποίος άλλωστε δεν πληγώθηκε, αλλά ο οποίος χωρίς προειδοποίηση πυροβόλησε αυτόν που του είχε επιτεθεί και τον σκότωσε επί τόπου. Μιμούμενοι το παράδειγμά του και άλλοι χωροφύλακες άρχισαν να πυροβολούν μες το πλήθος. Οι σφαίρες τους δημιούργησαν 3 ακόμα θύματα, χωρίς να υπολογίσουμε τους τραυματίες των οποίων τον αριθμό δεν γνωρίζουμε, ακριβώς γιατί οι συγγενείς και οι φίλοι τους τους κρύβουν φοβούμενοι τις συνέπειες».

Την ίδια αυτή εκδοχή για το ξεκίνημα των γεγονότων θα παρουσιάζουν οι εφημερίδες στα πρώτα τους ρεπορτάζ αμέσως μετά τα επεισόδια, με τη διαφορά ότι υπογραμμίζουν ότι ο αστυνομικός Βεντικός επικεφαλής των στρατιωτικών δυνάμεων διατάσσει πυρ στην προσπάθειά του να διαλύσει το πλήθος, σκοτώνοντας κάποιους εργάτες με αποτέλεσμα τα πλήθη των εργατών να εξαγριωθούν και να επιτεθούν.

«Μόλις εγνώσθη η απεργία έσπευσεν επί τόπου ο κ. Φ. Σερπιέρης μετά του Δημάρχου Λαυρίου κ. Φ. Νέγρη, οίτινες δια διαφόρων συμ-

βουλών και υποσχέσεων κατόρθωσαν να κατευνάσουν τα πνεύματα των απεργούντων, πολλοί δε εφαινότο πρόθυμοι να επαναλάβουν τας εργασίας των, ότε έφθασεν εκ Λαυρίου ο αστυνόμος κ. Βεντικός λοχαγός του πεζικού μετά ικανής δυνάμεως αστυφυλάκων. Φαίνεται ότι ο κ. Βεντικός θελήσας να δειχθή υπέρ του δέον αυστηρός εν ω εισέτι εγίνοντο οι διαπραγματεύσεις μετά του κ. Σερπιέρη διέταξε τους εργάτας να διαλυθούν. Εκείνοι δεν υπήκουσαν εις την διαταγήν ταύτην και ο αστυνόμος διέταξε τους υπ' αυτόν άνδρας να πυροβολήσουν κατά των εργατών». Αυτή την εκδοχή των γεγονότων θα παρουσιάσει κατ' αρχήν και το Υπουργείο Εσωτερικών¹⁹.

Η δεύτερη εκδοχή, που διαδέχθηκε την προηγούμενη και τελικά επικράτησε, αφήνει απροσδιόριστη την προέλευση των πρώτων πυροβολισμών: Κατά μια παραλλαγή (Ακρόπολις) προήλθαν από το μηχανικό της Εταιρείας Φερδινάρδο²⁰. Κάποια στιγμή που τα πλήθη ήταν συγκεντρωμένα γύρω από την Εταιρεία, βγήκε στο μπαλκόνι και πυροβόλησε προς εκφοβισμό— κατά μια άλλη δε παραλλαγή (Επιθεώρησις) η προέλευση των πρώτων πυροβολισμών «δεν εγνώσθη». Ο αστυνόμος Βεντικός θα εκφράσει την ίδια απροσδιοριστία (Ακρόπολις, Εστία) όσον αφορά τους πρώτους πυροβολισμούς για να υποστηρίξει, ότι οι στρατιώτες όταν πυροβόλησαν ενάντια στα πλήθη το έκαναν αμυνόμενοι, όταν ο τραυματισμός χωροφύλακα τους δημιούργησε το «αίσθημα αυτοσυντηρήσεως».

Ζητούν οι εργάτες να μπου στα γραφεία. Ο Βεντικός τους εμποδίζει. Κάποια στιγμή γύρω στις 3 μ.μ. ο αστυνομικός με τους άνδρας του βγαίνει από τα γραφεία της Εταιρείας μαζί με κάποιους εργολάβους που είχαν δηλώσει στο Σερπιέρι ότι είχαν εργάτες να εργασθούν, τότε ακούγεται ένας πυροβολισμός και επακολουθεί ραγδαίος λιθοβολισμός. Ο αστυνόμος διατάσσει τους άνδρες του να μπου μέσα διότι άκουσε από τους εργάτες «βαράτε τους και χιλιάδες πέτρες ρίπτοντο γύρω από τα γραφεία». Τότε (συνεχίζει ο αστυνομικός) ακούσθηκαν και άλλοι δύο πυροβολισμοί. «Εισήλθομεν εις τα γραφεία και έκλεισα την θύρα. Παραβίασαν δε τη θύρα οι εργάται και μας κατεδίωκαν από θάλαμον εις θάλαμον. Εννοείτε ότι κοντακίες εδούλευαν πλέον έξωθεν δε ηκούοντο πυροβολισμοί. Την στιγμήν εκείνη μας λέγουν ότι έβαλαν φωτιά να μας κάψουν. Τότε έμαθα ότι εις χωροφύλαξ ετραυματίσθη εις την κεφαλήν δια σφαίρας και εγεννήθη

το αίσθημα της αυτοσυντηρήσεως οι δε χωροφύλακες ήρχισαν να πυροβολούν από τα σπασμένα παράθυρα. Τότε φαίνεται εφονεύθηκαν οι άνθρωποι».

Η παρουσίαση - παραδοχή αυτής της εκδοχής, χωρίς να παρακάμπτει ολοκληρωτικά το ρόλο της αστυνομίας στα επεισόδια, τον ελαχιστοποιεί, διαχέοντας σύγχυση ως προς τον «πρώτο κινούντα». Έτσι «φτιάχθηκε» κατά κάποιο τρόπο, η επίσημη άποψη για την απεργία, και σ' αυτό συμμετείχε βέβαια ο τύπος, άποψη που είχε σαν σκοπό να εκτρέψει από την ελληνική αστυνομία τις ευθύνες που η Γαλλική Εταιρεία θα θελήσει να της επιρρίψει.

Τα επεισόδια

Εξαγριωμένοι οι εργάτες μετά τους φόνους των δικών τους, επιτίθενται με πέτρες, μεταλλεύματα και ξύλα, και εντός δευτερολέπτων πόρτες και παράθυρα γίνονται κομμάτια. Οι πέτρες πέφτουν μέσα στα δωμάτια όπου βρίσκονται ο διευθυντής με τους μηχανικούς ενώ οι χωροφύλακες μπαίνουν σ' ένα εσωτερικό δωμάτιο κυνηγημένοι από τους εργάτες που συνεχίζουν να λιθοβολούν, χρησιμοποιώντας τα μεταλλεύματα που βρίσκουν στους εξωτερικούς χώρους της Καμάριζας. Ο Σερπιέρι καταθέτει στη δίκη ότι είχε κρυφτεί πίσω από το γραφείο του, για να προστατευτεί από τους λιθοβολισμούς. Στην συνέχεια οι εργάτες με φυσίγγια δυναμίτιδας πυρπολούν και βάζουν φωτιά στις αποθήκες της Εταιρείας, όπου βρίσκονται 15.000 τόνοι λάδι και άλλα υλικά όπως σχοινιά κ.λπ., τις πόρτες δε και τα παράθυρα των γραφείων αλείφουν με πετρέλαιο βάζοντας έτσι φωτιά στα γραφεία. Κατά τις στιγμές αυτές των επεισοδίων πρέπει να διεξήχθη πραγματική μάχη κατά την οποία την πρωτοβουλία είχαν οι εργάτες, αν τουλάχιστον κρίνουμε από την φυγή των ανθρώπων της Εταιρείας και των αστυνομικών, φυγή που μαρτυρεί πανικό και φόβο. Μέσα σε λίγες ώρες η Καμάριζα έχει γίνει ερείπιο. Ανατιναγμένες στέγες, καμμένα πατώματα, φλόγες τεράστιες, που σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες εφαινότο από το Λαύριο, καμμένα σπίτια μηχανικών.

Η φυγή

Η φυγή των κυνηγημένων ανθρώπων της Εταιρείας και της αστυνομίας είναι ανεκδοτολογική και φαντάζει απίστευτη. Ο αστυνομικός Βεντικός με τους άνδρες του²¹ θα φύγει από την πίσω πόρτα και θα βρει καταφύγιο σε σπίτι μηχανικού. Από την πίσω πόρτα βγήκαν και ο Σερπιέρι με δύο μηχανικούς και τον αμαξά, βρήκαν δε και αυτοί καταφύγιο σε κάποια από τις κοντινές οικίες. Αργότερα ο Σερπιέρι θα μεταφερθεί στο Λαύριο με την άμαξα του Δημάρχου Νέγρη²².

«Ο μηχανικός Ραβή και τις άλλος έφυγον εκ της αποθήκης μετημφιεσμένοι ως Λοιδωρικιώται φουστανελλοφόροι. Ο γάλλος αποθηκάριος επήδηξεν εκ της στέγης και εσώθη. Ο Παζεράλ (μηχανικός) εξύρισεν το γένειον του διαφυγών δε ως εκ θαύματος τον θάνατον ως εξαπατήσας τους εργάτας φθάσας εις Λαύριον εφόρει παντόφλες. Ο μηχανικός Ραμπώ μετημφιέσθη εις Κρητικόν ενώ οι εργοδηγοί Δελφός και Κανιάκ έφυγαν «πεζή δια Κερατέας εις Αθήναν» (Επιθεώρησις).

Υπάρχει ένα μέρος μυθολογικό στις παρακάτω πληροφορίες, το οποίο δεν είμαστε σε θέση να το ελέγξουμε²³. Το βέβαιο είναι ότι οι άνθρωποι της Εταιρείας και η Αστυνομική δύναμη κυνηγήθηκαν από τους εργάτες σύμφωνα δε με την προξενική έκθεση της οποίας η λογική μας φαίνεται λιγότερο επιρρεπής στον κοινωνικό εξωτισμό διέτρεξαν τον πιο σοβαρό κίνδυνο και κατάφεραν να γλιτώσουν σώοι από τις ριπές και τα μαχαίρια των πολιορκητών, διψασμένων για εκδίκηση χάριν στις μεταμφιέσεις που τους δάνεισαν οι επιστάτες τους και άλλοι άνθρωποι ντόπιοι που θέλησαν να τους βοηθήσουν²⁴.

Θύματα - ζημιές

Σύμφωνα με όλες τις αποδελτιωμένες πηγές νεκροί υπήρξαν μόνο ανάμεσα στους εργάτες²⁵. Σκοτώθηκαν επί τόπου²⁶ ο Σπύρος Αγγελόπουλος, 25ετής από τη Φθιώτιδα και ο Γ. Βασιλάκης 20ετής Κρητικός. Ως τραυματισμένοι καταγράφηκαν ο Θ. Καραπλής από το Λιδωρίκι Δωρίδος, ο οποίος απεβίωσε λίγο μετά, και ο Χειμαριώτης Χ. Δράκος. Σύμφωνα με την προξενική έκθεση ο ακριβής αριθμός των τραυματιών δεν έγινε γνωστός, γιατί φοβούμενοι τις συνέπειες εκρύ-

βοντο. Μεταξύ των χωροφυλάκων αναφέρονται ελαφρά τραύματα, εκδορές από πέτρες και γδαρσίματα από νύχια· ένας χωροφύλακας φέρεται ως ελαφρά τραυματισμένος από σφαίρα στο κρανίο (Ακρόπολις).

Οι ζημιές που υπέστη η Εταιρεία παρουσιάζονται ως σημαντικές: Κατ' αρχήν αποτεφρώθηκαν τα γραφεία της, διόροφο κτίριο στο οποίο στεγάζονται τα γραφεία των μηχανικών, το ταμείο, το χημείο, και τα αρχεία της Εταιρείας. Ανάμεσα στο αρχαιακό υλικό που αποτεφρώθηκε περιείχοντο το «μέγα σχέδιον των Μεταλλείων Λαυρίου δια το οποίο επί 20ετίαν εργάσθησαν περί τους 10 γεωμέτρας, σχέδιον των από 20ετίας γενομένων μεταλλευτικών εργασιών και σχέδιον των αρχαίων μεταλλείων» (Εστία). Επίσης αποτεφρώθησαν οι αποθήκες της Εταιρείας που περιείχαν διάφορα υλικά, ξυλεία, σχοινιά, εργαλεία και 15.000 τόνους λάδι (Επιθεώρησις)²⁷. Η αποθήκη της πυρίτιδας που βρίσκονταν 2 km ανατολικά της πλατείας παραβιάσθηκε από τους εργάτες προκειμένου να προμηθευτούν την δυναμίτιδα αλλά δεν κατεστράφη για ευνόητους, ίσως, λόγους. Η αξία των καιομένων υλικών ανέρχεται σε 250.000 (Ακρόπολις), ενώ σύμφωνα με την προξενική έκθεση «Οι συνέπειες της αιματηράς φασαρίας θα βλάψουν σοβαρά τα συμφέροντα της Γαλλικής Εταιρείας, ανθοφορούσα μέχρι τώρα και της οποίας τα εισοδήματα τουλάχιστον αυτό το χρόνο θα υποστούν σοβαρή μείωση ως συνέπεια της αναγκαστικής διακοπής των εργασιών της εκμετάλλευσης»²⁸.

Αποστολή στρατιωτικής δύναμης

Στρατιωτική δύναμη 250 ανδρών και 40 αστυνομικοί έφθασαν στην Καμάριζα πολύ αργά στη νύχτα της Δευτέρας ξημερώματα Τρίτης. Κατόπιν παρέμβασης του υπουργού Εσωτερικών — τη αιτήσκει του Δήμαρχου Λαυρίου Φ. Νέγρη — η δύναμη αυτή εστάλη από την Αθήνα μέσω έκτακτης, για την προκειμένη ανάγκη, αμαξοστοιχίας που ξεκίνησε (Ακρόπολις) στις 10,30 το βράδυ. Όταν έφθασαν στην Καμάριζα η κατάσταση είχε ηρεμήσει.

Ανακρίσεις - Σύλληψεις

Την επομένη των επεισοδίων (Τρίτη) μετέβησαν στην Καμάριζα αντεισαγγελεύς με τακτικό ανακριτή και ξεκίνησαν τις ανακρίσεις. Η προξενική έκθεση θα διατυπώσει ότι οι δικαστικές αρχές «ενήργησαν με τόση νωθρότητα και ραθυμία που πολλοί από τους κύριους υποκινητές των επεισοδίων είχαν ήδη φύγει και είναι αμφίβολο κατά πόσο θα γίνει δυνατή η σύλληψή τους». Μερικές μέρες μετά την έναρξη των ανακρίσεων (Ακρόπολις) θα εκδοθούν 24 εντάλματα σύλληψεων που τα περισσότερά τους αφορούν Λιδωρικιώτες και Κρητικούς εργάτες. Από τους 24 υπό σύλληψη φυγοδικούν 15 άτομα, ενώ συνελήφθησαν εννέα. Όμως εκτός των εργατών θεωρήθηκαν ως υποκινητές της απεργίας (Εστία) και συνελήφθησαν ο Δ. Παπαδημητρίου και ο Γαβριήλ Δημητρίου²⁹ «οίτινες προέτρεπον τους εργάτας εις απεργίαν» και «διένειμαν εις το Λαύριο προγράμματα σοσιαλιστικά ερεθίζοντα τους εργάτας εις επανάληψιν της απεργίας και των εκτροπών» (Καιροί).

Πώς τελείωσε η απεργία: τα αποτελέσματα της απεργίας

Η απεργία στις υπόγειες εργασίες έληξε στις 24 Απριλίου (ενώ στις εργασίες επιφανείας στις 21 Απριλίου). Βέβαια μετά από τα επεισόδια που προεκλήθησαν η συνέχιση των υπόγειων εργασιών δεν ήταν δυνατή «προ της προελεύσεως ενός μηνός» (Εστία) και «εκ των υπαρχόντων υλικών θα μπορούσαν να εργασθούν μετά 15 ημέρας μόνο περί τους 200 εργάτας εις τας καμίνους».

Όμως οι εργάτες συνέχισαν τις διαπραγματεύσεις με τη διεύθυνση, μέσω της επιτροπής τους, (Ακρόπολις) για τις οποίες δεν διαθέτουμε πληροφορίες. Όμως φαίνεται πως ήδη η πείνα θέριζε το Λαύριο και τη Καμάριζα, η Εταιρεία προέβη σε απολύσεις και (σύμφωνα μ' όλες τις εφημερίδες) πολύς κόσμος άρχισε να φεύγει, επιστρέφοντας στα χωριά του «οι πλείστοι των λαβόντων μέρος εις την απεργίαν εργάται ανεχώρησαν δια τας πατρίδας των, παραμένουν δε ολίγοι και μάλλον φιλήσυχοι» (Ακρόπολις).

«Οι εναπομείναντες εργάτες θα στέρξωσι την επανάληψιν των εργασιών υπό οιοσδήποτε όρους ένεκα της καταμαστιζούσης αυτούς φοβεράς πείνης» (Ακρόπολις).

Πράγματι οι εργάτες επανήλθαν στη δουλειά χωρίς όρους: «Οι κατελθόντες εργάται ήσαν ευθυμότεροι και ανέλαβον προθύμως εργασίαν και άνευ όρων ως να μην είχαν συμβεί τα γνωστά λυπηρά συμβάντα» (Ακρόπολις).

Η Δίκη

Μετά από μια πρώτη αναβολή, λόγω της δυσκολίας να βρεθούν μάρτυρες, η δίκη θα ορισθεί στις 22 Δεκεμβρίου (1896) και θα εκδικασθεί σε 3 ημέρες. Οι κατηγορούμενοι είναι 15 (ή 14) άτομα, φαίνεται πως κάποιων η σύλληψη δεν έγινε δυνατή, εκ των οποίων έξι κατηγορούνται για εμπρησμό και αντίσταση κατά της αρχής και εννέα μόνο για αντίσταση κατά της αρχής. Ανάμεσα στους κατηγορούμενους που είναι όλοι εργάτες των μεταλλείων βρίσκουμε και έναν παντοπώλη της Καμάριζας. Αρχηγός³⁰ και κύριος υποκινητής των εργατών είναι, σύμφωνα με τον πρόεδρο του δικαστηρίου ο Μουίζας ο επονομαζόμενος Αλή-πασάς. Είναι ο μόνος κατηγορούμενος που παρουσιάζεται ως διαθέτων ευφράδεια και άνεση στο δικαστήριο, ενώ κατά τη διάρκεια της απολογίας του θα γελοιοποιεί με χιουμοριστικό τρόπο τις κατηγορίες που του αποδίδονται.

Οι μάρτυρες κατηγορίας είναι οι αστυνομικοί, οι προύχοντες της πόλης και οι άνθρωποι της Εταιρείας (συμβολαιογράφος, μηχανικοί, λογιστής, αποθηκάριος, επιστάτης, Σερπιέρι) παρόντες όλοι στα επεισόδια. Οι μάρτυρες υπεράσπισης είναι εργάτες των μεταλλείων της Καμάριζας και μερικοί παντοπώλες.

Το βασικό στοιχείο που χαρακτηρίζει τις καταθέσεις των μαρτύρων είναι οι συνεχείς αντιφάσεις τους στη διήγηση των γεγονότων, πολλοί μάρτυρες κατηγορίας ελέγχονται ως αντιφάσκοντες, ενώ μερικών μαρτύρων κατηγορίας οι καταθέσεις στο δικαστήριο είναι πολύ διαφορετικές από αυτές που είχαν δώσει κατά την προανάκριση. Οι καταθέσεις των μαρτύρων υπεράσπισης και κατηγορίας είναι τόσο διαφορετικές «ώστε δημιουργείται σύγχυσις και μετά βίας μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα» (Ακρόπολις), σαν αποτέλεσμα δε κάποιου εκφοβισμού που ασκήθηκε μεταξύ των μαρτύρων υπεράσπισης (κάποιου διατάχθηκε η προφυλάκισις ως ψευδομάρτυρα) πολλοί θα παραιτηθούν.

Η απόφαση των ενόρκων αθώνει όλους τους κατηγορούμενους. Θα απορριφθεί η κατηγορία για αντίσταση κατά της αρχής, ενώ θα γίνει δεκτό ότι η πράξη εμπρησμού «έγινε σε μη κατοικημένα μέρη εν πλήρη συγχύσει φρενών».

Β' Απόπειρα κατανόησης της απεργίας

Οι αφορμές που προκάλεσαν αυτή την απεργία, ο αυστηρός έλεγχος της εισόδου στα μεταλλεία και η τιμωρία των αργοπορημένων εργατών, δεν αρκούν για να κατανοήσουμε την πρωτόγνωρη αυτή απεργία για τα δεδομένα της νεαρής βιομηχανικής ελληνικής κοινωνίας του τέλους του 19ου. Οι αφορμές δεν είναι και οι βαθύτερες αιτίες των γεγονότων. Παρ' όλο που τα αιτήματα των απεργών εκφράζουν ένα είδος κωδικοποιημένου μηνύματος, κάτι από αυτά που ήσαν ή που ζούσαν οι μεταλλωρύχοι απεργοί δεν αναδεικνύουν από μόνα τους την συνολική διάσταση των σχέσεων που εμπεριέχουν. Η μελέτη μιας απεργίας εκτός από το εθνολογικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει αυτή καθ' εαυτή πρέπει να μας οδηγήσει στο ξεπέρασμα της «γεγονοτολογίας», αυτής της σκόνης των γεγονότων, και στην κατανόηση των συνολικότερων τάσεων που την προσδιορίζουν και την γεννούν. Η απεργία μπορεί να αναγνωσθεί ως *fait social total* στο βαθμό που με επίκεντρο την κοινωνική ομάδα που την πραγματοποιεί βρίσκονται σε αλληλοεπίδραση όλοι οι χώροι της κοινωνικής ζωής. Το οικονομικό και πολιτισμικό στίγμα των αντιπάλων κοινωνικών τάξεων, οι ιδεολογικές τους ταυτότητες, η σχέση τους με τους θεσμούς και με την συνολική κοινωνία. Επιπλέον οι δυναμικές σχέσεις που δημιουργούνται ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις και ομάδες με αφορμή την απεργία, αποτελούν μια διάσταση του τρόπου με τον οποίο διεξάγεται η ταξική πάλη, μέσα στην καρδιά της οποίας γεννιέται η απεργία καθώς δε μέσω αυτών των σχέσεων ενεργοποιούνται το σύνολο των κοινωνικών δεδομένων, ιδεολογικών, πολιτικών, οικονομικών που η κάθε κοινωνική κατηγορία εγχαράσσει στην ταυτότητά της. Οι σχέσεις αυτές αποτυπώνουν τον ιστορικό χαρακτήρα της συγκεκριμένης απεργίας.

Ο χαρακτήρας και η οργάνωση της απεργίας

Η απεργία των μεταλλωρύχων της Καμαρίζας έτσι όπως μπορέ-

σαμε να την ανιχνεύσουμε, μέσα από τον τύπο, είναι ή φαίνεται να είναι λόγω της βαθύτερης άγνοιάς μας, μια αυθόρμητη, αιφνιδιαστική απεργία. Ξεσπάει λόγω μιας ύστατης αφορμής αλλά θα απελευθερώσει την υπόγεια και επί μακρόν συγκρατημένη δυσαρέσκεια, το θυμό και το μίσος των εργατών απέναντι στα πράγματα και τα πρόσωπα που συνδέονται με την Εταιρεία. Επιάζεται τα ξημερώματα Σαββάτου προς Κυριακή, οργανώνεται κατά τη διάρκεια της Κυριακής και κηρύσσεται στην βραδυνή βάρδια της Κυριακής. Τα αιτήματα της απεργίας θα διατυπωθούν εκ των υστέρων τη Δευτέρα το πρωί.

Δεν διαθέτουμε στοιχεία που να μας δείχνουν ένα προσχεδιασμό, κάποια στρατηγική κίνηση ή άποψη για την απεργία. Τα οργανωτικά μέτρα που πήραν οι εργάτες πριν και μετά τα επεισόδια, για να προλάβουν πιθανή επίθεση (έλεγχος των αμαξοστοιχιών που φθάνουν από το Λαύριο, παρεμπόδιση της σιδηροδρομικής συγκοινωνίας, διακοπή των τηλεγραφικών και τηλεφωνικών συρμάτων) δείχνουν ότι υπήρχε μεταξύ τους κάποιος οργανωτικός συντονισμός· όμως η οργάνωσή τους φαίνεται να 'ναι στοιχειώδης: Η επιτροπή που φτιάχεται από τους ίδιους έχει ελάχιστη αντιπροσωπευτική δύναμη, διαλύεται και ξαναφτιάχεται, όλοι θέλουν να 'ναι επιτροπή, τα πρόσωπα αλλάζουν συνεχώς και γενικά φαίνεται ότι οι ίδιοι δεν πολυδίνουν σημασία στο ρόλο της επιτροπής τους. Εμφανίζεται στα μάτια μας περισσότερο σαν απεργία έκφραση-αγανάκτησης και πρωτόγονης καταπίεσης παρά σαν απεργία διεκδίκησης και σχεδίου.

«Τα στοιχεία έκφρασης των εργατών που είναι συγχρόνως και τα βασικά τους όπλα είναι η πληθωριστική τους παρουσία: «Δυο χιλιάδες εργάται είχον περικυκλώσει τα γραφεία. Διέταξαν τους άνδρες και τους αραιώσαν διά να υπάρχει δίοδος να περάσει η επιτροπή. Όλοι είμαστε επιτροπή μου φώναζαν» η συλλογική, συντονισμένη αντίσταση ή και επίθεση κατά τη διαδραμάτιση των γεγονότων «Αλλά τη στιγμήν εκείνην ήκουσα μιά φωνή «βαρῆτε τους και χιλιάδες πέτραι ερίπτοντο απ' όλα τα μέρη κατά των γραφείων» η συναίσθηση της δύναμής τους και του φόβου που μπορούν να προκαλέσουν, όπλο που θα χρησιμοποιήσουν για να υπερασπίσουν την απεργία τους, αλλά και αργότερα για να εκδικηθούν. «Τους μηχανικούς που θέλησαν να κατέβουν (στα μεταλλεία) τους εκακοποίησαν με πέτρες και λί-

θους και απειλούσαν με θάνατο όποιον θα αποπειράτο να κατέβει».

«Τον Στέφανον Πριόλην (Ιταλός εργολάβος) θελήσαντα να ει-σέλθει ήρπασαν από τον λαιμόν οι Μυϊγας και Κουκλάκης, διότι εφο-βούντο μήπως επιφέρει συνδιαλλαγή».

Αντικείμενα της βίας τους είναι κατ' αρχήν όποιος ήθελε να ε-μποδίσει ή να σπάσει την απεργία, και όπλα τους οι πέτρες, τα ξύλα, τα μεταλλεύματα, οι βρισιές η σωματική βία και και πιο σπάνια το μαχαίρι. Όμως από τη στιγμή που η στρατιωτική δύναμη επενέβη και οι δικοί τους σκοτώνονται η οργή τους γίνεται ασυγκράτητη και τα αντικείμενα της βίας τους πολλαπλασιάζονται. Οι στρατιώτες φο-νείς τους θα κυνηγηθούν από δωμάτιο σε δωμάτιο, τα γραφεία της Ε-ταιρείας, ο χώρος που επιτελεί και οργανώνει την κατάσταση τους, θα πυρποληθεί, οι άνθρωποι της: ο Διευθυντής, οι μηχανικοί, οι εργο-λάβοι, τα πρόσωπα που καθημερινά τους καταπιέζουν, θα κυνηγη-θούν. Τώρα, σ' αυτή τη γενικευμένη μάχη, στις πέτρες και τα μεταλ-λεύματα θα προστεθεί η χρήση της δυναμίτιδας. Η προμήθειά της, έ-τσι κι αλλιώς σχετικά εύκολη επειδή αποτελεί υλικό της δουλειάς τους, θα γίνει από τις ίδιες τις αποθήκες της Εταιρείας, που θα παρα-βιασθούν. Τους εργάτες θα παρουσιάσουν ως οπλοφορούντας όλες οι εφημερίδες. Όμως παρ' όλη την έκταση των επεισοδίων κανείς δεν στάθηκε θύμα της οπλοφορίας τους³¹. Ένας χωροφύλακας αναφέρε-ται από την Ακρόπολη ως τραυματισμένος ξυστά από σφαίρα, πλη-ροφορία που δεν διασταυρώνεται ούτε στην προξενική έκθεση ούτε στις άλλες εφημερίδες. Οι τραυματισμένοι από τους εργάτες φέρουν ελαφρά τραύματα από πέτρες, και γδαρσίματα από σωματική πάλη (νύχια). Αντίθετα απ' ότι έγινε εν μέσω των ίδιων των εργατών: Εδώ νεκροί και τραυματίες πυροβολήθηκαν.

Θα μπορούσαμε να ανιχνεύσουμε στην απεργία της Καμαρίζας στοιχεία κάποιας οργανωμένης πολιτικής ιδεολογίας; Οι απεργοί δέ-χονται κάποιες επιρροές από τα ιδεολογικά ρεύματα του αναρχισμού και του σοσιαλισμού που έχουν ήδη αρχίσει να διαμορφώνονται και να καταγράφονται στην ελληνική κοινωνία του τέλους του 19ου αιώ-να; Οργάνωσαν πράγματι οι αναρχικοί της Αθήνας την απεργία, ό-πως υποστηρίχθηκε από τον Εργατικό Αναρχικό Σύνδεσμο μερικά χρόνια αργότερα;³² Ποια ήταν η σχέση με την απεργία του Συνδέ-σμου Σοσιαλιστών «Κόσμος» που σύμφωνα με τον Σταύρο Καλλέρ-

γη, επιφανή σοσιαλιστή της εποχής είχε ιδρυθεί στο Λαύριο από το 1892;³³ Η παρουσία και σύλληψη στο χώρο του Λαυρίου των δυο σοσιαλιστών «διότι μοίραζαν προκηρύξεις στους εργάτες και τους καλούσαν να συνεχίσουν την απεργία»³⁴ είναι ένδειξη μιας ήδη υπάρχουσας πολιτικής επιρροής των σοσιαλιστών ή τίποτα περισσότερο από μια κίνηση πολιτικής ζύμωσης σ' ένα χώρο συγκλονιζόμενο από τις κοινωνικές αντιθέσεις άρα πρόσφορο και «ζεστό» στις νέες κοινωνικές ιδέες;

Η απάντησή μας δεν μπορεί φυσικά να είναι παρά μια πρώτη ανίχνευση, στη βάση των πηγών που διαθέτουμε, η οποία χρειάζεται να ολοκληρωθεί με βάση μια πληρέστερη αρχειακή έρευνα (αστυνομικά αρχεία Λαυρίου της εποχής).

Η προξενική έκθεση, παρ' όλο που ο γαλλικός παράγοντας είναι ευαίσθητος στο πρόβλημα και κατοπινότερες εκθέσεις θα αναφερθούν σ' αυτό δεν μας δίδει καμμία πληροφορία ούτε υπό μορφή άποψης ούτε υπό μορφή υπόθεσης.³⁵ Αντίθετα και το πνεύμα και το γράμμα της επιστολής αφήνουν να εννοηθεί ότι η απεργία δεν είχε ενσταλαγμένη κάποια πολιτική ανησυχία.

Οι εφημερίδες που αποδελτιώσαμε θα παρουσιάσουν έμμεσα κάνοντας την κριτική, στην άποψη σύμφωνα με την οποία ο κοινωνισμός και ο αναρχισμός υποκίνησαν την απεργία, για να υποστηρίξουν ότι αυτή ήταν αποτέλεσμα του ένστικτου αυτοσυντήρησης των εργατών και των καταχρήσεων που υφίστανται και όχι ο συναγωνισμός, όχι ο κοινωνισμός, όχι ο αναρχισμός τον οποίον της αποδίδουν (Ακρόπολις).

Η παρουσίαση της άποψης, ότι η απεργία υποκινείται από τους αναρχικούς τοποθετείται βέβαια από τις ίδιες τις μορφές της απεργίας —επιθετικότητα των εργατών, χρήση δυναμίτιδας— μορφές, δράσης γνωστές στο αναρχικό κίνημα της περιόδου και βέβαια από το γεγονός ότι το αναρχικό κίνημα είχε ήδη αναπτύξει κάποια δραστηριότητα και είχε κατά κάποιο τρόπο καταγραφεί στην ελληνική κοινωνία. Δεν είναι τυχαίο ότι στο Κακουργοδικείο ο πρόεδρος του Δικαστηρίου στιγματίζοντας το «αναρχικό πνεύμα» που κυριαρχεί στην Ευρώπη «που ευτυχώς δεν διέπει την πατρίδα μας», θα αναφερθεί στα «κρούσματα αναρχίας» της περιόδου «τον παράφρονα εκείνον Μάτσαλην»³⁶ των Πατρών όστις εφόνευσε πολίτην χρησιμώτατον πα-

ρέχοντα εργασίαν εις πλήθος εργατών... να προστατεύση τας εργατικάς τάξεις κατά των πλουσίων». Και μέσω αυτού του παραλληλισμού (ο Πρόεδρος του δικαστηρίου) θα καταλήξει ότι «οι πράξεις της Καμάριζας δεν εμπνέονται μεν από πνεύμα σοσιαλισμού ή αναρχίας, δύναται όμως να χρησιμεύσει ως φυτώριο νέων περιπλοκών».

Τα παραπάνω στοιχεία, αν και δεν εξαντλούν το θέμα, δείχνουν ότι καμμία συγκροτημένη πολιτική ιδεολογία δεν «διεκδικήθηκε» από την πραγματοποίηση της απεργίας, αλλά και ότι καμμία οργανωτική σύνδεση με πολιτική ομάδα δεν «βγήκε στη φόρα», δεν εντοπίστηκε από την αστυνομία και την ανάκριση. Αναρχικοί ίσως πριν της ώρας, οι απεργοί της Καμάριζας δεν εκφράζουν κατά τη γνώμη μας την επιρροή καμμιάς οργανωμένης πολιτικής ιδεολογίας. Αυτό που κυρίως εκφράζουν είναι οι πιο άμεσες, πρωτόγονες, ανεπεξέργαστες αντιστάσεις και άρα κυρίως «φυσικές» αντιστάσεις, στην ωμή και εξίσου πρωτόγονη και ανεπεξέργαστη άσκηση της καταπίεσης που και αυτή λειτουργεί μ' ένα τρόπο «φυσικό». Η «φύση» της ελεύθερης αγοράς εργασίας καθορίζει απρόσκοπα τους όρους του παιχνιδιού, η δε έκφραση των κοινωνικών αντιθέσεων χωρίς διαμεσολάβηση από ενδιάμεσους ρυθμιστικούς μηχανισμούς, εγκυκαλεί την άμεση «φυσική» βία.

Τα Οικονομικά χαρακτηριστικά των μεταλλωρύχων του Λαυρίου

Μας λείπει μια ολοκληρωμένη έρευνα για την πολιτική ημερομισθίων της Γαλλικής Εταιρείας εκείνης της περιόδου. Ενώ δεν διαθέτουμε παρά μεμονωμένες πληροφορίες για τα εργατικά ημερομίσθια στον ύστερο αυτό 19ο αι. και την σχέση τους με τις τιμές. Έτσι πρέπει να αρκεσθούμε στις ποιοτικές πληροφορίες των εφημερίδων χωρίς πάντοτε να μπορούμε να τις ελέγξουμε, καθώς και σε κάποιες συγκρίσεις που άλλες έρευνες μας επιτρέπουν.

Κατά την προηγούμενη δεκαετία (1884) το μέσο ημερομίσθιο που πληρώνει η Γαλλική Εταιρεία του Λαυρίου υπολογίζεται σε 4,75 δραχμές³⁷. Η μέση αυτή τιμή που θεωρείται υψηλή για τη δεκαετία του 1880 δεν μας διευκρινίζει ποιες είναι οι αμοιβές των διαφόρων εργατικών ειδικοτήτων και κυρίως η ψαλίδα ανάμεσα σε Έλληνες εργατές που είναι γενικά το λιγότερο ειδικευμένο προσωπικό, και τους

ξένους (Γάλλους - Ιταλούς). Επίσης η τιμή αυτή πρέπει να είναι η ονομαστική αμοιβή των εργατών από την οποία κατακρατείται -τουλάχιστον όσον αφορά τους Έλληνες εργάτες-, ένα μέρος που αναλογεί στον εργολάβο - προμηθευτή. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα (1896) και ενώ έχει μεσολαβήσει η υποτίμηση του ελληνικού νομίσματος και η άνοδος του κόστους ζωής, η ονομαστική τιμή του ημερομισθίου για τους έλληνες μεταλλευτές είναι 3,3 - 2,5 δραχμές, ενώ το πραγματικό ημερομισθίο κυμαίνεται από 2,40 - 2,80 ανάλογα με την ειδικότητα και 1,5 δραχμές για τα παιδιά.

Η Καμάριζα δεν διαθέτει γεωργικό πληθυσμό εκείνη τουλάχιστο την περίοδο. Αν στα μεταλλεία εργάζονται κάτοικοι των μεσογειτικών χωριών που θεωρητικά θα πρέπει να διαθέτουν σπίτι και κάποια χτήματα ή κήπο στο χωριό τους, νομίζουμε ότι στους εργάτες της Καμάριζας που κατοικούν γύρω από τα μεταλλεία δεν πρέπει να βρίσκονται Μεσογείτες. Η περίπτωση των Μεσογειτών που κατέβαιναν —με τα πόδια— από τα χωριά τους και δούλευαν ευκαιριακά στα μεταλλεία, είναι διαφορετική. Στο σπίτι τους θα αναπληρώσουν τις δυνάμεις τους, η αυτοκαταναλωτική οικιακή οικονομία θα τους προσφέρει τις συμπληρωματικές εισοδηματικές ενέργειες που λείπουν από το ημερομίσθιό τους. Οι μη Μεσογείτες εργάτες θα πρέπει να ζουν αποκλειστικά από το ημερομίσθιό τους, και να αγοράζουν την τροφή τους από τα μπακάλικα της Καμάριζας ή του Λαυρίου.

Δεν είμαστε σε θέση να αποφανθούμε για το αν οι μεταλλωρύχοι της Καμάριζας διέθεταν άλλους πόρους ζωής, μη χρηματικούς, π.χ. εισοδήματα υπό μορφή τροφίμων που προέρχονται από τα χωριά τους. Κατά την γνώμη μας οι έλληνες εσωτερικοί μετανάστες του Λαυρίου δεν έχουν ξεκόψει ακόμη από τα χωριά τους, με κάποια έννοια δεν είναι τελείως προλεταριοποιημένοι, και πιθανότατα, σε διαφορετικούς βαθμούς για τις διάφορες τοπικές ομάδες³⁸ και τις αντίστοιχες περιουσιακές δυνατότητες, να έχουν κάποιο πόρο από τα χωριά τους αυτό που ίσως μεταφράζεται, π.χ. στο καταναλισκόμενο λάδι. Όμως οι εισοδηματικές αυτές ενέργειες θα πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να είναι ελάχιστες. Λίγες ημέρες μετά τη διακοπή των εργασιών η πείνα θερίζει το Λαύριο. Οι εργάτες μη διαθέτοντας ούτε αποθέματα ούτε χρηματικές οικονομίες βρίσκουν καταφύγιο στα χωριά τους, ενώ αυτοί που θα παραμείνουν στο Λαύριο επιστρέφουν στα μεταλλ-

λεία χωρίς όρους.

Ένα άλλο στοιχείο ενδεικτικό για την οικονομική κατάσταση των μεταλλωρύχων είναι το γεγονός ότι αμοιβόμενοι για την εργασία τους «κάθε 30 ή 40 ημέρες»³⁹ αναγκάζονται να προμηθεύονται την τροφή τους με πίστωση από τα μπακάλικα της Καμάριζας και του Λαυρίου σε τιμές πολύ υψηλότερες αυτών της Αθήνας.*

«Αλλά δεν είναι μόνο ο λίγος μισθός. Μας τρώγει και η πίστωση που μας κάνουν οι μπακάληδες. Διότι με το να παίρνωμεν επί πιστώσει, υπερτιμούν όλα τα πράγματα που μας πωλούν εις διπλάσιαν περίπου τιμήν. Όλα τα πράγματα είναι φωτιά και λαύρα. Αναγκαζόμεθα να τρώμε κάθε μέρα ψωμοτύρι γιατί αλλιώς δεν βγαίνουμε. Εκείνος που τρώει από μας ένα πιάτο χόρτα και μισή μερίδα κρέας είναι αριστοκράτης, Σκουζές. Γι' αυτό μας βλέπεις σε τέτοια χάλια»⁴⁰, θα πει ένας εργάτης της καμινείας της Ελληνικής Εταιρείας σε δημοσιογράφο της Ακρόπολης, σύμφωνα δε με τον ίδιο μάρτυρα: *«Τριάντα πέντε λεπτά έχουν η οκά τα κάρβουνα, εννεήντα λεπτά τα φασόλια πενήντα λεπτά τα κρεμμύδια»⁴¹*

Ενώ η «Ακρόπολις» σε άλλο φύλλο της θα δώσει τις εξής τιμές:

1,80 δραχμές 1 οκά μπακαλιάρος
 2,80 δραχμές 1 οκά τυρί
 1,20 δραχμές 1 οκά ελιές
 0,60 δραχμές 1 οκά ψωμί⁴².

Ένα τελευταίο στοιχείο σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης των μεταλλωρύχων είναι οι συνθήκες κατοικίας τους. Υπάρχουν 500 - 600 αυτοσχέδιες καλύβες γύρω από το στόμιο του φρέατος αλλά και όπου γύρω γύρω ευρίσκονται μεταλλεία. Τις καλύβες αυτές φτιάχνουν οι ίδιοι οι εργάτες με ξύλα από το δάσος τις Καμάριζας και τοποθετώντας μεταλλεύματα στη στέγη. Στο μέσο της καλύβας που είναι χαμηλότερη από το ύψος ενός ανθρώπου υπάρχει στήριγμα δοκού, κάτω δε και γύρω γύρω στο χώρο στα δωμάτια τοποθετούνται σανίδια. Είναι τα αυτοσχέδια κρεβάτια των οικιστών που βρίσκονται πολυάριθμα σε κάθε δωμάτιο. Τα δωμάτια αυτά διαθέτουν γενικά ένα «μόνο άνοιγμα,

την πόρτα, όμως σε πολλά υπάρχει» ένα μικρό παράθυρο «έν τετραγωνάκι που δεν χωρά ούτε το κεφάλι σου να μπει» - που χρησιμεύει ως ντουλάπα⁴³.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι την περίοδο της απεργίας οι μεταλλωρύχοι του Λαυρίου είναι μια εργατική ομάδα που υφίσταται υψηλούς βαθμούς εκμετάλλευσης. Η υπερεργασία καθώς και το σύνολο των εργασιακών ιδιομορφιών που καθιστούν τη δουλειά του μεταλλωρύχου ένα επάγγελμα υψηλού κινδύνου (καθημερινή σχέση με το θάνατο, ασθένειες, δυστυχήματα) και εντατικής, υψηλής κατανάλωσης ενέργειας σε συνδυασμό με τα χαμηλά ημερομίσθια και την ακόμα χαμηλότερη μετατρεψιμότητά τους σε αγαθά και τις γενικότερες συνθήκες διαβίωσης, έχουν σαν αποτέλεσμα την κατάχρηση της εργατικής τους δύναμης, η οποία αδυνατώντας να αποκαταστήσει και να αναπληρώσει την καθημερινή χρήση της οδηγείται σε πρόωρη φθορά. Καθ' όλη τη διάρκεια των επεισοδίων η φυσική εξαθλίωση, η αρρωστημένη εμφάνιση των εργατών από την πείνα, την υπερβολική χρήση και φθορά των φυσικών τους δυνάμεων, και η μη δυνατότητα τους να τις αναπληρώσουν γίνεται αντικείμενο σχολιασμού από τις εφημερίδες:

«Εκείνοι οι οποίοι οφείλουν να τους προστατεύσουν και να τους μορφώσουν... ας ηδούν τι συμβαίνει εις τας χιλιάδας των ωχροπρασίνων, των οστεωδών των κατεσκληκότων εκείνων ανθρώπων των εχόντων εις την μορφήν των ζωγραφισμένην την απελπισίαν»⁴⁴.

«Ο Νικόλας είναι εις μεταλλευτής, μια μονάς από τας χιλιάδας εκείνας του μεταλλείου... είναι και αυτός κίτρινος όπως οι άλλοι, και έχει γουβωμένα μάτια»⁴⁵.

«Εάν εξηγέρθη ποτέ, εξηγέρθη διότι βλέπει να εργάζεται να αναγκάζεται προς εργασίας μεγαλλιτέρας εκείνης την οποίαν επιτρέπουν οι σωματικάι δυνάμεις του ανθρώπου διότι βλέπει ότι δεν αμοίβεται αναλόγως των κόπων αυτού, ουδέ επαρκώς δια να ζήσει τουλάχιστον ως άνθρωπος»⁴⁶.

Όπως είναι γνωστό η υπερεκμετάλλευση της εργατικής τάξης είναι γενικό χαρακτηριστικό του πρώιμου καπιταλισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα αλλά και στις πρωθύστερα εκβιομηχανιζόμενες ευρωπαϊκές κοινωνίες. Η υπερεργασία μέσω της παρατεταμένης εργατι-

κής ημέρας, οι χαμηλοί μισθοί, που συνδέονται με τη χαμηλή αξία της φυσικής και κοινωνικής αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, και η πρόωρη φθορά της, χαρακτηρίζουν την πρώτη περίοδο εκβιομηχάνισης και στην Ελλάδα. Σ' αυτή την περίοδο που ακόμα η ίδια η εργατική τάξη δεν διαθέτει διαπραγματευτική δύναμη στους εργασιακούς χώρους, και το κοινωνικό κράτος δεν έχει διαμορφωθεί ως κοινωνική και οικονομική στρατηγική, οι νεότοκες σχέσεις της βιομηχανικής μισθωτής εργασίας διαμορφώνονται ανεμπόδιστα στα πλαίσια του καθεστώτος της ελεύθερης συναλλακτικής οικονομίας. Η παντελής απουσία εργατικής νομοθεσίας που θα έτεινε να θεσμοθετήσει τις εργασιακές σχέσεις κεφαλαίου - εργασίας, καθορίζοντας κάποιους κανόνες στην άσκηση της εργασίας εκμετάλλευσης έχει σαν αποτέλεσμα την χωρίς όριο, την ανεμπόδιστη άσκηση των εκμεταλλευτικών σχέσεων των οποίων η ρύθμιση επαφίεται αποκλειστικά στη διακριτική ευχέρεια των πατρώνων και φαίνεται ότι σ' αυτήν την περίοδο, που η οικονομική κρίση και ο πληθωρισμός έχει μειώσει κατά πολύ την αγοραστική δυνατότητα των εργατών:

«Το ημερομίσθιο ηλαττώθη κατά το τρίτον και πολλαχού κατά το ήμισυ απ' ότι ήτο προ δεκαετίας ακόμη. Αι βιοτικάί ανάγκαι αφ' ετέρου ήυξησαν. Τα τρόφιμα, τα ενδύματα, τα ενοίκια εδιπλασιάσθησαν ένεκα του νομίσματος και ο εργάτης δεν επαρκεί...»⁴⁷.

Οι Γάλλοι πάτρωνες δεν εφαρμόζουν κάποια ιδιαίτερη κοινωνική πολιτική απέναντι στους ανειδίκευτους - Έλληνες- εργάτες τους, τους οποίους θα πρέπει να προμηθεύονται σχετικά εύκολα. Αντιθέτως οι ειδικευμένοι ξένοι κυρίως εργάτες των οποίων η προμήθεια ήταν δυσκολότερη έχαιραν κάποιας ευνοϊκότερης εργοδοτικής πολιτικής.

Ο αυξανόμενος και ανεξέλεγκτος ταξικός ανταγωνισμός, κεφαλαίου - εργασίας είναι το θεωρητικό πλαίσιο μέσα από το οποίο θα ερμηνευτεί η απεργία της Καμαρίζας από την Ακρόπολη τις δύο πειραιώτικες εφημερίδες «Πρόνοια» και «Σφαίρα» και εν μέρει από την Αθηναϊκή «Επιθεώρηση»:

«Το αρχικόν αίτιον ταύτης αναζητέον εις την πάντοτε ενυπολανθάνουσαν αντίθεσιν των συμφερόντων του κεφαλαίου και της εργασία»⁴⁸.

»Αλλά τινες οι πρωταίτιοι (της απεργίας) Εισίν οι φυλακισθέντες; Εισίν... οι εργολάβοι... εισίν άτομα;

.....
 'Όχι λέγει η επιστημονική του πράγματος έρευνα... Το πρώτιστον και μό-
 νον των απαισίας μνήμης σκηνών της Καμάριζας αίτιον, είναι η πάλη του
 κεφαλαίου προς την εργασίαν»⁴⁹ (υπογράμμιση της εφημερίδας).

Όμως η ανάλυση της κάθε εφημερίδας διαφέρει στους τόνους
 τον γενικό προσανατολισμό και τα προτεινόμενα μέτρα. Η «Ακρόπο-
 λης» σε ενυπόγραφο πολεμικού ύφους, σατυρικό άρθρο⁵⁰ στο οποίο
 διακρίνουμε έντονη την επιρροή της Γαλλικής κοινωνικιστικής σκέ-
 ψης υπογραμμίζει ότι με την πολιτική της μη επέμβασης στους όρους
 με τους οποίους διεξάγεται η εκμετάλλευση της βιομηχανικής μισθω-
 τής εργασίας, υποσκάπτεται και απειλείται η ίδια η εξουσία:

.....
 «Α! Μουσιούδες με τις μαύρες ριγδικότες και τα υψηλά καπέλα το εν
 Λαυρίω δράμα έχει φοβερά αίτια. Η στιγμή του προλεταριά, της απεργίας,
 της πείνης, της κοινωνικής ανισότητας μορφή εξεπρόβαλλεν εις το Λαύ-
 ριον. Συλλάβετε όσους θέλετε Κρήτες και Χειμαριώτες και Λιδωρικιώτες
 και καρμανιολίσατέ τους.

Πιάστε τους άλλους και ξεβρακώστε τους και δείρτε τους.

Δεν κάμνετε τίποτα

Ο αδικούμενος έρριξε την πρώτην φωνήν κατά του αδικούντος.

Η εργασία κατά του κεφαλαίου έδειξε τον πρώτον γρόνθον.

Η πείνα έδειξε τα μαύρα δόντια της.

Εξακολουθείτε να έχετε το κεφάλαιον αφορολόγητον.

Εξακολουθείτε να έχετε τον εργάτην ανυπεράσπιστον.

Εξακολουθείτε να υποβάλλετε επτακόσια νομοσχέδια περί όλων των
 πραγμάτων και αφήνετε τον Έλληνα εργάτην άνευ νομοθεσίας.

- Ναι άνευ νομοθεσίας.

- Και τα λέγομεν.

- Και σας δίνω ρανδεβού, κύριε Μαυρομιχάλη.

- Εις τα ανθρακωρυχεία της Κύμης.

- Και εις τα λατομεία της σμύριδας

- Και τις φάμπρικες του Πειραιώς

- Και εις το εργοστάσιο των συρμών των Αθηνών.

- Εξακολουθείτε να έχετε τον εργάτην ανυπεράσπιστον.

- Εξακολουθείτε να επιτρέπετε 10ωρον εργασίαν αντι 60 λεπτών.

- Εξακολουθείτε να επιτρέπετε την εργασίαν των 7ετών κορασιών.

- *Εξακολουθείτε να βλέπετε φονευομένους εργάτας εις τα πυριτιδοποιεία.*

- *Εξακολουθείτε να βλέπετε ανατινασσόμενα πόδια και χέρια από παλιοκάβανα.*

- *Και τα λέγομεν.*

Au revoir.

Σε άλλο άρθρο που υπογράφεται «αστός» η ίδια εφημερίδα θα αποδώσει ευθύνες στην κυβέρνηση πως συντελεί στο να αναπτυχθεί «σοσιαλιστικό κίνημα και εκεί που δεν υπάρχει» και θα προτείνει προς αποφυγή «εξεγέρσεως κοινωνικού ζητήματος» την εφαρμογή κάποιας εργατικής πολιτικής για να εξισορροπηθούν οι κραυγαλέες ταξικές αντιθέσεις:

«Να δώσουμε στο κεφάλαιο τους χωροφύλακες του... αλλά να δοθή και εις τους εργάτας το νοσοκομείον των, ακέραιοι οι μισθοί των... και όταν δοθούν αυτά εις τους εργάτας ζήτημα πλέον αν το κεφάλαιον θα ευρίσκεται εις την αγωνίαν του να κραυγάζει με φωνή πληγωμένου «αστυφύλακες - βοήθεια»⁵¹.

Η Πειραιώτικη «Σφαίρα» καλεί τους δυο κοινωνικούς εταίρους το κεφάλαιο και την εργασία σε φρόνηση και μετριοπάθεια να μειώσουν τις υπερβολικές αξιώσεις ο καθένας για λογαριασμό του, να ξεπεράσουν τα αντικρουόμενα «συμφέροντα αμφοτέρων» για να εξασφαλισθεί η «αρμονία ης τα πρακτικά αποτελέσματα είνε ευάρεστα οικονομικώς και κοινωνικώς». Είναι δε χαρακτηριστικό ότι η ίδια εφημερίδα, σύμφωνα με την οποία η κοινωνική αρμονία «επέρχεται με την εύρεσιν κοινού σημείου επωφελούς δράσεως του τε κεφαλαίου και της εργασίας θα αποτρέψει έμμεσα την ρυθμιστική επέμβαση της πολιτείας.

«Δυστυχώς δεν υπάρχει ούτε είνε δυνατόν να ευρεθή κανών ορίζων απαράβατος τας μεταξύ κεφαλαιούχου και εργάτου σχέσεις»⁵².

Αντίθετα από την «Σφαίρα» η «Πρόνοια» πειραιώτικη επίσης εφημερίδα, διατυπώνοντας την ερώτηση «Πρέπει ν' αφεθεί ο εργάτης εντελώς ανυπεράσπιστος;» και συγχρόνως επικαλούμενος τις ανησυχίες που η απεργία της Καμάριζας προεκάλεσε στον Πειραιά:

«Το ζήτημα της Καμαρίζης δεν είναι τόσον απλούν όσον εκ πρώτης όψεως φαίνεται. Δεν περιορίζεται εκεί μόνον αλλ' εκτείνεται παντού και τους πάντας ενδιαφέρει, ιδίως δε την ημετέραν πόλιν, καθ' αυτό πόλιν βιο-

μηχανικήν εν η χιλιάδες συμπολιτών μας απασχολούνται ως εργάται».

Θα καλέσει την πολιτεία να επέμβει στα γενεσιουργά αίτια της απεργίας: «βάσει του νόμου της προσφοράς και της ζήτησεως που καθορίζει τις ανταγωνιστικές σχέσεις κεφαλαίου και εργατιάς», η εργασία πάσχει: Πλεονάζουν οι εργάται, ελαττούται συνεπώς το ημερομίσθιον» και η «ελλάτωση υπερβαίνει πολλάκις τα όρια»...⁵³.

Θα μπορούσαμε να πούμε -εν κατακλείδι- ότι οι απόψεις αυτές που βλέπουμε να διατυπώνονται στον τύπο με αφορμή την απεργία της Καμάριζας απηχούν τις ζυμώσεις που γίνονται και τις αλλαγές που επέρχονται στις συνειδήσεις της εποχής μέσω των νέων κοινωνικών και εργασιακών δεδομένων. Οι φάμπρικες, το βιομηχανικό προλεταριάτο, οι απεργίες ο αυξανόμενος και ανεξέλεγκτος ταξικός ανταγωνισμός. Η ευαισθητοποίηση προς τα προβλήματα της νεαρής βιομηχανικής εργατικής τάξης που εκφράζει ο τύπος διατυπώνεται υπό τη μορφή ενός διττού προβληματισμού ηθικής δικαιοσύνης και κοινωνικής τάξης. Τα στοιχεία αυτού του διαχέοντος προβληματισμού δεν έχουν ακόμα συναρμολογηθεί σε σαφή κοινωνική στρατηγική συνδεδεμένη με τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας. Τον προβληματισμό αυτό που το 1896 εκφράζεται ως Κοινωνική κριτική θα συμπεριλάβει 15 χρόνια αργότερα στην εκσυγχρονιστική της προσπάθεια η πολιτική της κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου.

Τα γενικά χαρακτηριστικά που διέπουν τις μισθωτές εργασιακές σχέσεις στη βιομηχανία, στην Ελλάδα του τέλους 19ου δεν αρκούν για την κατανόηση των συγκεκριμένων εργασιακών σχέσεων που διαμορφώνονται στο Λαύριο και τη Καμάριζα ανάμεσα στους μεταλλωρύχους και τις μεταλλευτικές εταιρείες. Η ιδιομορφία του χώρου αυτού είναι ότι «αγορά εργασίας» που τροφοδοτεί τα μεταλλεία δεν συγκροτείται με εσωγενή ή έστω εξωγενή τρόπο στα πλαίσια ενός υρκτού ιστορικού ιστορικού χώρου ή πόλης αλλά αντίθετα ή «αγορά εργασίας» που τροφοδοτεί τις ανάγκες των μεταλλείων αποτελεί τη γενεσιουργό αιτία για τη δημιουργία μιας πόλης.

Μ' αυτή την έννοια θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο οικιστικός χώρος της Καμάριζας και του Λαυρίου - τουλάχιστον στην περίοδο που αναφερόμαστε— αποτελούν την ταυτολογική συνέπεια της μεταλλευτικής δραστηριότητας, την πραγμάτωση σε χωριό - πόλη της «αγοράς εργασίας» που τροφοδοτεί τις μεταλλευτικές εργασίες. Δεν

πρόκειται κατά την γνώμη μας για το αυγό του Κολόμβου. Ο «κοινωνικός χώρος» της πόλης, στην ευρύτερη του αποδοχή, δεν προσδιορίζεται απλά από τον οικονομικό αλλά επικαλύπτεται απ' αυτόν. Όμως ποιος είναι ο οικονομικός χώρος; Είναι αυτός «της Εταιρείας», «του εργοστασίου», «του μεταλλείου», «του επιστάτη», «του μηχανικού», δηλαδή των εξουσιαστικών εργασιακών σχέσεων που θα εγγαράσσονται άμεσα, χωρίς διαμεσολαβήσεις, σ' όλους τους χώρους ζωής των εργαζομένων και όχι μόνο στην περιοχή που εγκλείεται στον εργασιακό τους χώρο - χρόνο, θα λέγαμε ότι ο εργατικός πληθυσμός τελεί υπό ολική προστασία⁵⁴ δηλαδή ολική εξάρτηση. Όχι μόνο η εργασία αλλά η κατοικία, όπου υπάρχει, η υγεία, το εκκλησίασμα⁵⁵ οργανώνονται από τους «φωτισμένους πατρώνους» ολόκληρη η πόλη - εργοστάσιο βρίσκεται υπό την πατρική φροντίδα τους όταν δεν οικοδομείται εξ ολοκλήρου απ' αυτούς⁵⁶. Η εργοδοσία έχει συνολική μέριμνα και ασκεί καθολικό έλεγχο στην ζωή, εργασιακή και μή, των εργατικών ομάδων. Όμως μ' αυτό τον τρόπο, μέσα από την ταύτιση πόλης και εταιρείας, μειώνεται η διαπραγματευτική δύναμη των εργατών και ελαχιστοποιείται η ελευθερία που θεωρητικά διαθέτουν ως ελεύθεροι εργάτες να διαχειριστούν την πώληση της εργατικής τους δύναμης. Είναι άραγε τυχαίο ότι όσοι συμμετείχαν στα επεισόδια φεύγουν αμέσως μετά;

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι όσο «μονιμότερη» είναι η εγκατάσταση των εργατών στο Λαύριο, π.χ. με οικογενειακή εγκατάσταση, κόψιμο των δεσμών με το χωριό κλπ., τόσο μεγαλύτερη είναι η εξάρτησή τους από την Εταιρεία. Οι μόνιμοι κάτοικοι του Λαυρίου που δεν θέλουν ν' αλλάξουν πόλη είναι υποχρεωμένοι να συνεχίσουν να εργάζονται στον ίδιο εργοδότη προς τον οποίο άλλωστε η διαπραγματευτική τους δύναμη είναι αμφισβητήσιμη έτσι και αλλιώς λόγω της μονο - επαγγελματικής δομής της πόλης. Φεύγοντας για τα χωριά τους διατηρούν για τον εαυτό τους ένα είδος ανεξαρτησίας απέναντι στην Εταιρεία. Η επιστροφή στο χωριό είναι η άσκηση μιας δύναμης που οι εργάτες εξακολουθούν να διαθέτουν και απέναντι στη σχέση εργασίας αυτή καθ' εαυτή της οποίας αρνούνται την μονιμότητα και σε σχέση με το μοντέλο κοινωνικής ενσωμάτωσης που η πόλη εργοστάσιο τους προσφέρει.

Ο τύπος θα αποτυπώσει στην ορολογία που θα χρησιμοποιήσει

για να μιλήσει για τους Εργάτες την καθολική τους εξάρτηση από τις Εταιρείες. Ενώ όπως είδαμε η ανάλυση των εφημερίδων αναδεικνύει την αντίθεση κεφαλαίου - εργασίας ως βαθύτερη αιτία της απεργίας και οι χαρακτηρισμοί που αποδίδονται στο κεφάλαιο παρ' όλη την ηθική τους χροιά, διατηρούν στοιχεία αυτής της ανάλυσης, στους εργάτες αντίθετα θα αποδοθούν προβιομηχανικά χαρακτηριστικά⁵⁷: σκλάβοι της Εταιρείας, υπόγειοι δούλοι, είλωτες, ανδράποδα. Οι μεταλλωρύχοι δεν εμφανίζονται, από τον τύπο, ως ελεύθεροι εργάτες αλλά ως δουλοπάροικοι⁵⁸.

Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των μεταλλωρύχων

Μια άλλη διάσταση σημαντική για την κατανόηση της απεργίας είναι τα ιδιαίτερα κοινωνικά χαρακτηριστικά του εργατικού πληθυσμού, η κοινωνική του μορφολογία. Έχουμε ήδη δει στην αρχή της εισήγησης, το Λαύριο ως ευρύτερη μεταλλευτική περιοχή, και βέβαια οι διάφοροι εργατικοί συνοικισμοί που περιλαμβάνει, όπως η Καμάριζα, η Πλάκα, το Βρωμοπούσι, δεν διαθέτει γηγενή πληθυσμό, δεδομένου ότι η σύγχρονη ιστορία του ξεκινά ως μεταλλευτικό κέντρο, αντίθετα από τα Μεσογείτικα χωριά, τα κοντινά στο Λαύριο που αποτελούν παλαιές αγροτικές κοινότητες. Ο πληθυσμός του Λαυρίου κατάγεται από διάφορα μέρη της Ελλάδος και εποικεί την περιοχή την ίδια στιγμή που στρατολογείται στα μεταλλεία. Αν και οι γνώσεις μας για την ακριβή προέλευση των ομάδων πληθυσμού που εργάζονται στα μεταλλεία καθώς και η εξέλιξή τους, είναι περιορισμένες, γνωρίζουμε ότι ανάμεσά τους υπάρχουν πολλοί από τα νησιά του Αιγαίου και συχνά αυτά που έχουν αναπτύξει κάποια μεταλλευτική δραστηριότητα (Μήλος, Πάρος, Σαντορίνη) από την Εύβοια (Κύμη, Κάρυστος) αλλά και από άλλα⁵⁹ μέρη της Ελλάδας, κυρίως όμως τα ορεινά: την Πελ/σο (Μάνη), τη Βόρεια Ήπειρο (Χειμάρρα), τη Στερεά (Επαρχία Δωρίδος)⁶⁰. Δηλαδή πρόκειται για έναν πληθυσμό κυρίως γεωργικό - ποιμενικό, ελάχιστα ή και καθόλου εξοικειωμένο με την βιομηχανική εργασία, που σ' αυτή ακόμα την περίοδο είναι «ξεριζωμένος». Η σχέση τους με τον τόπο προέλευσής τους είναι ακόμα πολύ στενές, οι τοπικές ομάδες ξεχωρίζουν μεταξύ τους από τις τοπικές φορεσιές τους, τις γειτονιές τους⁶¹, το εν πολλοίς τοπικού χαρα-

κτήρα δίκτυο πολιτικών επιρροών⁶² αλλά και αντιστρόφως από την ελάχιστη, ευκαιριακή εργασιακή αποκλειστικά σχέση που διατηρούν με το Λαύριο. Πληθυσμός κυρίως αρσενικός⁶³ χωρίς οικογενειακή εγκατάσταση θα εγκαταλείψει το Λαύριο αμέσως μετά τα επεισόδια και η Καμάριζα θ' αδειάσει, όταν οι εργάτες άλλοι για λόγους ασφάλειας και άλλοι για λόγους οικονομικούς θα βρουν καταφύγιο στα χωριά τους ως μέλη κάποιου αγροτοκτηνοτροφικού νοικοκυριού στο οποίο εξακολουθούν να ανήκουν.

Μ' αυτή την έννοια οι εργάτες των μεταλλείων εμφανίζονται ως ένας πρωτο - βιομηχανικός πληθυσμός με έντονα τα στοιχεία της προηγούμενης γεωργικής κοινωνικής προέλευσης από την οποία όχι μόνο δεν έχει ξεκόψει αλλά πιθανότατα την επανυιοθετεί και την ξαναβρίσκει κάθε φορά που ένας καινούργιος κύκλος ανεργίας αρχίζει. Μια βεβαίωση της παραπάνω υπόθεσης βρίσκεται διατυπωμένη στις Εκθέσεις που θα συνταχθούν τη αιτήσεϊ του Υπουργείου Οικονομικών από τους Επιθεωρητές μεταλλείων Παπαβασιλείου και Ούφνερ λόγω του ασυνήθιστα υψηλού ποσοστού δυστυχημάτων στα μεταλλεία που αφορούν κατά κύριο λόγο τους Έλληνες εργάτες, σε ένα ποσοστό δυσανάλογα υψηλό. Στα 100 δυστυχήματα τα 83 αφορούν Έλληνες και τα 17 Ιταλούς εργάτες ενώ η σύνθεση ξένων και Ελλήνων εργατών είναι περίπου ανάλογη.

Τριάντα χρόνια μετά την έναρξη της λειτουργίας των μεταλλείων, θα αναφέρει στην έκθεση του ο Επιθεωρητής Παπαβασιλείου, η Εταιρεία δεν έχει ακόμη καταφέρει να διαμορφώσει μια γενιά μεταλλευτών. Σε αντίθεση με τους Ιταλούς εργάτες, πεπειραμένους μεταλλευτές «και προσεκτικότερους περί την διαχείρισιν των αναγκαίων προς ταύτα εκρηκτικών υλών» οι Έλληνες εργάται μη όντες εισέτι δεόντως μεμορφωμένοι περί την μεταλλευτικήν πράξιν εισίν αδεξιότεροι και επομένως μάλλον υποκείμενοι εις δυστυχήματα»⁶⁴.

Αν η εκβιομηχάνιση σε μια χώρα δεν νοείται μόνο ως κεφαλαιακή επένδυση αλλά αφορά και προϋποθέτει τη διαμόρφωση συγκεκριμένων τύπων βιομηχανικών νοοτροπιών τόσο ανάμεσα στους επιχειρηματίες όσο και στους εργαζόμενους. Η μετατροπή ενός αγρότη - ποιμένα ή ακόμη ενός χειροτέχνη σε βιομηχανικό εργάτη δεν είναι μια απλή διαδικασία αλλαγής θέσης. Αντίθετα είναι μια συγκρουσιακή διαδικασία που συνεπάγεται αλλαγές στους τρόπους ζωής, στις

κοινωνικές αξίες, στην οργάνωση και την αντίληψη του χώρου, χρόνου. Οι αλλαγές αυτές που έγιναν αναγκαίες μέσω της κυριαρχίας της λογικής της βιομηχανικής εργασίας, λογική που πηγάζει τόσο από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της, ως βιομηχανική όσο και από τον κοινωνικό της χαρακτήρα ως εξαρτημένης εργασίας, συνάντησαν σ' όλες τις βιομηχανικές κοινωνίες πολλαπλές αντιστάσεις εκ μέρους των κοινωνικών ομάδων που ενεπλέκοντο σ' αυτήν, επειδή ακριβώς από την καινούργια κοινωνική εργασιακή οργάνωση, τη βασισμένη στον αυστηρό προγραμματισμό, την ορθολογισμένη οργάνωση του χώρου και του χρόνου με βάση τις συνεχώς αυξημένες ανάγκες αποδοτικότητας, την εργασιακή και κοινωνική πειθαρχία, απειλείτο η δική τους προηγούμενη κουλτούρα και παράδοση ζωής, και βέβαια η εργασιακή τους αυτονομία. Γνωρίζουμε ότι η αυστηρή τήρηση ωρών εισόδου και εξόδου στον εργασιακό χώρο ήταν ένα από τα προβλήματα που απασχόλησαν την πρώιμη βιομηχανική ανθρωπότητα. Σ' όλες τις βιομηχανικές χώρες το εργοστάσιο εισάγει γραπτούς ρυθμιστικούς κανονισμούς —αυτή η διαδικασία είχε ήδη αρχίσει από την μανιφακτούρα— οι οποίοι ρυθμίζουν ανάμεσα σ' άλλα (μετακινήσεις, συμπεριφορά, διακοπή της εργασίας κλπ.) και την έλευση αποχώρηση από την εργασία. Οι κανονισμοί αυτοί προβλέπουν τιμωρίες - κράτηση μέρους του ημερομισθίου - για την αργοπορημένη προσέλευση στην εργασία καθώς και για την πρόωρη αναχώρηση, αποσκοπούν ανάμεσα στα άλλα να εθίσουν τους εργάτες στη πειθαρχία του εργοστασίου⁶⁵.

Τη σημασία της οργάνωσης και του ελέγχου του εργασιακού χρόνου μας την δείχνουν έως έναν προχωρημένο 19ο αιώνα οι πρακτικές των εξαρτημένων ήδη χειροτεχνών, υπολείμματα της οργάνωσης των συντεχνιών, ως ψήγματα της ολοταχώς υπονομευμένης αυτονομίας τους. Έρχονται να εργασθούν όταν τους αρέσει, συχνά απογευματινές και βραδυνές ώρες, και συχνά όχι όλες τις ημέρες της εβδομάδας, ενώ τηρούν την τσαγκαροδευτέρα (δεν έρχονται για δουλειά τη Δευτέρα), την οποία χρησιμοποιούν για να ξεκουραστούν από τις γιορτές της Κυριακής⁶⁶.

Παρότι η φύση της εργασίας στα μεταλλεία ενέχει κάποια χαρακτηριστικά που την πλησιάζουν προς την γεωργική εργασία,⁶⁷ η σύγχρονη βιομηχανική οργάνωση της μεταλλουργίας προϋποθέτει τη

δημιουργία ενός εργατικού δυναμικού πειθαρχημένου στη συστηματικότητα και τη συνεχή ένταση της εργασίας δηλαδή ένα ρυθμό εργασίας τελείως διαφορετικό απ' αυτόν που καθορίζει ο κλιματικός, αγροτικός κύκλος εργασιών στον οποίο την περίοδο εξαντλητικής εργασίας διαδέχεται η ανεργία στη συνεχή, ακριβή και εποπτευόμενη παραγωγική ενέργεια στον τόπο δουλειάς. Ενώ στα μεταλλεία παλαιού τύπου οι εργάτες κατεβαίνουν στα πηγάδια σε ώρες που γενικά καθορίζουν οι ίδιοι⁶⁸, στο βαθμό που η μεταλλευτική βιομηχανία μετατρέπεται σε σύγχρονη καπιταλιστική επιχείρηση ένας αυξανόμενος έλεγχος ασκείται στους όρους και τις συνθήκες παροχής της εργασίας και βέβαια στην διάρκεια της, με σαφή καθορισμό των ωρών εισόδου εξόδου. Ο έλεγχος του εργασιακού χρόνου και ο συνεπαγόμενος περιορισμός των ζωνών ελευθερίας των εργατών προκαλεί βεβαίως τις αντιδράσεις των μεταλλωρύχων και συχνά πυκνά γίνεται ένα από τα βασικά αιτήματα των απεργιών τους. Στα τέλη του 19ου αιώνα αλλά και μέσα στον 20ο στη μεγάλη σιδηρουργική περιοχή της Λορραίνης, η δυνατότητα ελευθερίας των μεταλλωρύχων να προσέρχονται στο μεταλλείο σε ώρες που εκείνοι επιλέγουν διαμορφώνεται συχνά σε απεργιακό αίτημα⁶⁹.

Οι ασβεστωρύχοι του Gard (Νότια Γαλλία) κατέβαιναν σε απεργία στα 1888, γιατί η διεύθυνση του μεταλλείου θέλει να τους υποχρεώσει να φέρνουν μαζί τους το φαγητό τους και να τρώνε μέσα στο χώρο της εργασίας, ενώ εκείνοι διεκδικούν να μπορούν να επιστρέφουν στο σπίτι τους για φαγητό⁷⁰. Η Rolande Trempe⁷¹ δείχνει την προοδευτική εξέλιξη των μεθόδων ελέγχου της διάρκειας του εργάσιμου χρόνου στα ανθρακωρυχεία του Carmaux, στα πλαίσια των προσπαθειών που καταβάλλει η εταιρεία να πειθαρχήσει έναν εργατικό πληθυσμό με έντονους γεωργικούς δεσμούς και να αυξήσει την ατομική απόδοση του κάθε εργάτη. Σύμφωνα με τον κανονισμό των ανθρακωρυχείων του 1864 η άνοδος και η κάθοδος στα μεταλλεία γίνεται συλλογικά από τους εργάτες που είναι υποχρεωμένοι να συγκεντρωθούν, για να εξέλθουν ή να εισέλθουν στο μεταλλείο την προβλεπόμενη ώρα. Το σύστημα αυτό δεν είναι αποδοτικό και πολλοί εργάτες έφευγαν νωρίτερα ή έρχονταν αργότερα. Η εταιρεία θα καταφέρει να ελέγξει την είσοδο - έξοδο μέσω της όλο και αυστηρότερης χρήσης των ατομικών λαμπών που φέρουν το όνομα του εργάτη χρήστη.

Η ατομική λάμπα παρεδίδετο στην είσοδο του μεταλλείου τη συγκεκριμένη ώρα και έπρεπε να παραδοθεί στην έξοδο της βάρδιας. Κανείς δεν είχε το δικαίωμα να πάρει ή να παραδώσει λάμπα συνάδελφου του υπό την απειλή αυστηρών ποινών. Όμως και αυτό το σύστημα κάπου έχανε, γιατί το 1871 ο κανονισμός θα γίνει ακόμα αυστηρότερος. Κάθε λάμπα που δεν ζητείται από τον εργαζόμενο ένα τέταρτο πριν την προβλεπόμενη ώρα για την κάθοδο, δεν θα παραδίδεται στον καθυστερημένο δικαιούχο, ο οποίος έχανε το δικαίωμα να εργασθεί την ημέρα αυτή.

Στην περίπτωση της Καμάριζας οι εργάτες κατέβαιναν όλοι μαζί στο μεταλλείο μαζί με τους εργολάβους. Ο έλεγχος ασκείται μέσω της εκφώνησης και φαίνεται πως ο κανονισμός είναι αρκετά αυστηρός, γιατί η εκφώνηση γίνεται μια φορά και αν ο εργάτης δεν είναι παρών χάνει το δικαίωμα εργασίας.

Παρ' όλο που ο αυστηρός καθορισμός της εισόδου - εξόδου από τα μεταλλεία συνδέεται με τη γενικότερη τάση ελέγχου του εργασιακού χρόνου, τάση ενδεδειγμένη στην ορθολογικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας, φαίνεται ότι ειδικά στις μεταλλευτικές εκμεταλλεύσεις το ζήτημα αυτό βρίσκεται σε κάποια σχέση με το σύστημα εργασίας - πληρωμής. Στις εργατικές ειδικότητες των υπόγειων έργων⁷² των οποίων η πληρωμή καθορίζεται βάσει της ατομικής ή συλλογικής απόδοσης — με τιμή τόνου του παραγόμενου μεταλλεύματος — η μέγιστη απόδοση υπολογίζεται ως η παραγόμενη ποσότητα από έναν εργάτη μεσαίας φυσικής δύναμης κατά τη διάρκεια 8 ωρών εργασίας και ο ασκούμενος έλεγχος στην εφαρμογή του ωραρίου είναι πολύ στενός. Στην περίπτωση της εργασίας διά εργολαβίας ενός ορισμένου έργου, σύστημα που φαίνεται να ισχύει και στο Λαύριω όσον αφορά τους υπόγειους εργάτες, το συνεργείο των εργατών φαίνεται να διαθέτει μεγαλύτερη αυτονομία κινήσεων στη δουλειά του. Αυτό τουλάχιστον φαίνεται σαν γενικότερη τάση στις μεταλλευτικές επιχειρήσεις στην Γαλλία σ' ένα μεγάλο κομμάτι του 19ου αιώνα. Όμως προοδευτικά τούτη η σχετική αυτονομία κινήσεων ελέγχεται και τελικά καταργείται.

Στην περίπτωση του Λαυρίου δεν γνωρίζουμε πως ακριβώς είναι οργανωμένες οι εργασιακές σχέσεις. Οι (έλληνες) εργάτες στρατολογούνται από τους εργολάβους αλλά δεν γνωρίζουμε πως καθορίζεται

η αμοιβή τους και πως είναι οργανωμένη η παραγωγική διαδικασία. Παρομοίως δεν γνωρίζουμε ποιοι είναι οι κανονισμοί εργασίας και τι προβλήματα συναντά η Εταιρεία στην εφαρμογή τους... Για όλους τους παραπάνω λόγους είναι σημαντική για την κατανόηση των γενικότερων τάσεων στις εργασιακές σχέσεις, η σύγκριση με την αντίστοιχη εμπειρία άλλων μεταλλευτικών χώρων στους οποίους η ερευνητική διαδικασία έχει ολοκληρωθεί και είναι άρα δυνατή η γενίκευση και η προσπάθεια κάποιας ερμηνείας. Όμως θα πρέπει να υπογραμμίσουμε και τα όρια αυτής της σύγκρισης: Παρ' όλο που η αναφορά - σύγκριση με την μεταλλευτική οργάνωση της Γαλλίας είναι χρήσιμη εκτός των άλλων διότι η Εταιρεία είναι γαλλική και άρα η εργοδοσία επηρεάζεται λιγότερο ή περισσότερο από μια προϋπάρχουσα εμπειρία, ή διότι η σύγχρονη βιομηχανική οργάνωση της μεταλλευτικής εκμετάλλευσης παρουσιάζει από την άποψη κάποιων χαρακτηριστικών της παγκοσμιότητα, από την άλλη πλευρά κάθε μεταλλείο αποτελεί ένα δικό του κόσμο: τις δικές του ειδικότητες, τους δικούς του κανονισμούς, την γλώσσα του, τις δυσκολίες του (π.χ. η ιδιομορφία του εδάφους) και τις ιδιομορφίες του, με τη δική του εργοδοσία σκληρότερη ή ελαστικότερη, με την δική του αγορά εργασίας. Άρα η σύγκριση δεν έχει έννοια παρά μόνο ως μία πληροφορία που επιτρέπει τη γενική κατανόηση μιας διάστασης του υπό μελέτη φαινομένου όχι όμως το ίδιο το φαινόμενο.

Η ιδιαιτερότητα των μεταλλωρύχων ως επαγγελματική και κοινωνική ομάδα

Την βιαιότητα της απεργίας και την αγριότητα των απεργών θα περιγράψουν όλες οι εφημερίδες: «Το μαινόμενο πλήθος» «οι κραυγές του πλήθους» «το αγριεμένο πλήθος» «προκαλούν τον τρόπο παντός», είναι εικόνες συχνά διατυπωμένες στην αρθρογραφία τους. Ο φόβος που οι εργάτες προκαλούν παραπέμπει κατ' αρχήν στην αριθμητική τους δύναμη «το πλήθος», και την ομοψυχία του, την σύσσωμη παρουσία του αλλά και στον ίδιο τον μεταλλωρύχο σαν μονάδα, που εμφανίζεται να απηχεί την ίδια αγριότητα:

«Ο Νικόλας είναι εις μεταλλευτής. Μία μονάς από τας χιλιάδας εκείνας του μεταλλείου. Φορεί και αυτός τον σκούφον που φορούν ό-

λοι, ένα καλπάκι από δέρμα ζώου ή από πλουρ. Είναι και αυτός κίτρινος, όπως οι άλλοι, έχει γουβωμένα μάτια... ομιλεί ολίγο διότι κάτω δεν επιτρέπονται ομιλίες. Φορεί παλιόρουχα όπως όλοι και μία πατατούκα εις ταις πλάταις. Καπνίζει ό,τι βρεθεί και πίνει κρασί και ούζο και μαστίχα και παίζει και χαρτιά όταν βγαίνει έξω από την τρύπα του μεταλλείου και αγριεύει πολλάκις ο φοβερός μεταλλωρύχος».

Ένα άλλο πορτραίτο που διαπνέεται από ηρωικά χαρακτηριστικά είναι αυτό του εργάτη Μυίγα του επονομαζόμενου Αλή-πασά, ένας από τους πρωταγωνιστές των επεισοδίων. Ο «ατρόμητος Αλή-πασά», πληγωμένος βαθιά στο στήθος, καπνίζει και ομιλεί κυνικότατα, ενώ μεταφέρεται με κάρο στο νοσοκομείο της Εταιρείας. Όμως καταλαβαίνουμε ότι οι εικόνες αυτές του «φοβερού μεταλλωρύχου» ως πλάσμα αμίλητου άφοβου και σκληρού παραπέμπουν στο ίδιο το μεταλλείο. Ο «τρομερός μεταλλωρύχος» παραπέμπει στο «τρομερό μεταλλείο».

*«Φαντασθείτε του Πεσματζόγλου το μέγαρο. Βυθίσατε το εις την γην, ανοίξατε από κάτω από την ταράτσαν μίαν κολοσσαίαν οπήν φαντασθείτε βάθος διακοσίων μέτρων και τέσσαρα γήινα πατώματα από 40 - 50 μέτρων ύψους, σκεφθείτε μέσα σκότος, το βαθύ μέλαν, το αφώτιστο ευτελώς, τη μαύρη πίσσα, τα έγκατα της γης και ρίψατε μέσα εις τα καταχθόνια εκείνα βάθη χιλιάδας εργατών, εργαζομένων νυχθημερόν εξαγόντων το μετάλλευμα, αδιακόπτως ανασκαπτόντων την γην, και έχετε την Καμάριζαν με το φοβερόν μεταλλείον».*⁷³

Οι παραπάνω εικόνες παρ' όλο τον διάφανο κοινωνικό τους εξωτισμό, εντοπίζουν κατά τη γνώμη μας ένα στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό για την κατανόηση της κοινωνικής ταυτότητας των εργατικών ομάδων που εργάζονται στα μεταλλεία. Την ιδιαιτερότητα των μεταλλωρύχων ως επαγγελματική ομάδα, ιδιαιτερότητα που συνδέεται με τη φύση της εργασίας τους καθώς και τις γενικότερες συνθήκες που συγκροτούν την κοινωνική τους ύπαρξη.

Εργασία γης, σκληρά, επικίνδυνη, οι συνεχείς σχέσεις με το θάνατο, εργασία στα έγκατα της γης, σε αδιαπέραστα σκοτάδια και σε δαιδαλώδεις στοές, στη σιωπή, σ' ένα συνεχές παιγνίδι με τη φωτιά και τα φυσικά στοιχεία, η κάθοδος των μεταλλωρύχων στις «υπόγειες κολάσεις» αποτελεί έναν από τους μυθολογικούς τόπους του βιομηχανικού 19ου αιώνα. Η υπόγεια κόλαση του Μεταλλείου, το Μεταλ-

λείο χορηγός θανάτου, αιτία, φυσικής καχεκτικότητας και αναπηρίας, φυσικής και ηθικής κατάπτωσης των μεταλλωρύχων, αυτών που δεμένοι στο μεταλλείο αποτελούν το τίμημα του βιομηχανικού μας πλούτου, είναι οι εικόνες φαβορί των κοινωνικών ρεπορτάζ του 19ου αιώνα.⁷⁴

Αν η εργασιακή διαδικασία δεν αποτελεί μια εξωτερική, στον άνθρωπο, δραστηριότητα που επικάθεται στην επιδερμίδα του, αλλά αντιθέτως γίνεται συστατικό στοιχείο της σωματο-πνευματικής του συγκρότησης με τρόπο που να μπορούμε να μιλήσουμε για κάποιες εργασίες και να φαντασθούμε την ανθρωπολογική τους εικονογραφία, σίγουρα το επάγγελμα του μεταλλωρύχου αποτελεί ένα από αυτά όπου οι εξαιρετικά ιδιόμορφες συνθήκες εγχαράσσονται ως βαθύτερα ανθρώπινα χαρακτηριστικά: Η εγγενής σχέση με τον θάνατο, αποτέλεσμα και των κακών συνθηκών συντήρησης των μεταλλείων αλλά και του τυχαίου⁷⁵ ως συστατικού στοιχείου της εξορυκτικής πράξης, συνεχές *face à face* με τα φυσικά στοιχεία και την γήινη ύλη. Η σχέση της βίας μέσω της οποίας ο άνθρωπος έρχεται σ' επαφή με το μεταλλείο: Βία προς την γη, από τα σπλάχνα της οποίας «εκβιάζεται» αποσπάται, «αδειάζεται» ο πολύτιμος καρπός, βιαιότητα που ασκείται προς τον ίδιο το μεταλλωρύχο από τη σχέση του με τα φυσικά στοιχεία αλλά και από τα άλλα «στοιχεία» που συνθέτουν το φυσικό και τεχνικό περιβάλλον της εργασίας του. Η σιωπή της γης, τα σκοτάδια της, «οι θυμοί της», οι εκρηκτικές ύλες.

Τα χαρακτηριστικά αυτά σε συνδυασμό με τα καθ' εαυτό κοινωνικά χαρακτηριστικά των μεταλλευτικών πληθυσμών, τα ιδιάζοντα στις συνθήκες ανάπτυξης των σύγχρονων ευρωπαϊκών μεταλλευτικών εκμεταλλεύσεων, όπως η τοποθεσία των συνοικισμών των μεταλλωρύχων γύρω ή κοντά στα πηγάδια, η σχετική απομόνωση και ο εγκλεισμός στον κόσμο των μεταλλείων, η απουσία διαστρωματικής διαφοροποίησης του πληθυσμού του εγκατεστημένου γύρω από τα μεταλλεία καθώς και η κοινωνική και επαγγελματική ομοιογένεια ενός χώρου αναπαραγμένου συχνά μέσω μακρύτατων κληρονομικών διαδρομών, η σημασία της εργατικής αλληλεγγύης και αλληλοϋποστήριξης, για την επιβίωση της ομάδας, αλλά και οι διαφόρου τύπου συλλογικότητες που αναπτύσσονται στους πυκνούς οικισμούς των μεταλλωρύχων,⁷⁶ όλα αυτά αποδίδουν την ιδιαιτερότητα⁷⁷ των εργα-

τικών ομάδων των μεταλλωρύχων που σύμφωνα με πολλούς ιστορικούς απετέλεσαν το σύμβολο του προλεταριάτου κατά τον 19ο αιώνα.⁷⁸

Ένα από τα χαρακτηριστικά των απεργιών που ξεσπούν στα χωριά που φτιάχνονται γύρω από τα μεταλλεία είναι ότι αφορούν, λόγω της στενής σχέσης κατοικίας - εργασίας, λόγω της κοινωνικής ομοιογένειας του χώρου και της ορατής, διάφανης εξάρτησης όλου του χώρου από την Εταιρεία, σύσσωμο τον εργατικό συνδικισμό: άνδρες, γυναίκες και παιδιά είναι παρόντες, καθώς και το τοπικό εμπόριο που ζει από τους μεταλλωρύχους. Όμως αυτό που κυρίως χαρακτηρίζει τις απεργίες των μεταλλωρύχων είναι η μαχητικότητα, ο βίαιος, συγκρουσιακός τους χαρακτήρας. Σύμφωνα με την M. Perrot η βιαιότητα χαρακτηρίζει τις απεργίες των μεταλλωρύχων όχι μόνο κατά τους πρώτους προσυνδικαλιστικούς χρόνους αλλά και στους υστερότερους. Πρόκειται για απεργίες δραματικές, επεισοδιακές, βίαιες, το μοντέλο της απεργίας - εξέγερσης συχνή κυρίως στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Όμως και προς το τέλος του αιώνα όταν οι απεργίες σταματούν να είναι μια απλή επίδειξη φυσικής δύναμης αναπτύσσοντας όλο και περισσότερο τον υπολογισμό και το σχέδιο οι απεργίες των μεταλλωρύχων εξακολουθούν να διατηρούν από τους πιο υψηλούς δείκτες βίαιων επεισοδίων.

*«Απ' όλες τις απεργίες, αυτές των μεταλλωρύχων είναι οι πιο έντονες και επεισοδιακές. Η βία συχνή, μερικές φορές απροκάλυπτη, ασκείται ενάντια στα μισητά πρόσωπα των μηχανικών - χρωστούμε στους μεταλλωρύχους τον μόνο θάνατο της περιόδου αυτόν του μηχανικού *Wartin* που εκπαραθυρώθηκε - ή ενάντια στις ζωτικές εγκαταστάσεις του μεταλλείου. Τις περισσότερες φορές η βία τους αναβλύζει μέσα από το σοκ που τους δημιουργούν τα όργανα της τάξεως έτοιμα πάντα να επέμβουν για να σκορπίσουν τους εργάτες. Οι κινητοποιήσεις τους πιο πολύ και από εργατικό αγώνα θυμίζουν πρωτόγονες εξεγέρσεις. Οι συγκρούσεις μπορεί νάναι άγριες, θηριώδεις, συχνά υπάρχουν τραυματίες και θάνατοι (1872) πλήθος συλλήψεων, σοβαρές και πολυάριθμες καταδίκες».*⁷⁹

Οι σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις και ομάδες. Οι εργάτες και η Εταιρεία

Οι δύο βασικοί ανταγωνιστές που καθημερινά συνευρίσκονται

στους χώρους της εργασίας αλλά συνήθως σε διαδρομές συνομιλούν, συναντιώνται, διαπραγματεύονται. Η Εταιρεία κατ' αρχάς φαίνεται διατεθειμένη να κάνει κάποιες υποχωρήσεις, να συζητήσει. Δεν πρόκειται για μια σκληρή, πολεμική στάση τουλάχιστον στο επίπεδο του γενικού αρχικού κλίματος, μάλιστα φαίνεται να 'ναι εκείνη που θα προτείνει τη διεξαγωγή της συζήτησης με τους εργάτες μέσω επιτροπής —των εργατών— στάση ασυνήθιστη στο πρόωρο εργατικό κίνημα.

Η ελαστική διαπραγματευτική θέση της Εταιρείας δεν φέρνει αποτελέσματα. Η υποχώρηση σε σημεία δεν ικανοποιεί τους εργάτες που εμφανίζονται έτσι αποφασισμένοι να απαιτήσουν ικανοποίηση των βασικών αιτημάτων τους (ημερομίσθιο - εργολάβοι).

Η βίαιη έκρηξη που επακολούθη μετά τους φόνους των εργατών, η επιθετικότητα που αναπτύχθηκε εκ μέρους τους που είχε σαν αποτέλεσμα ν' ανατρέψει έστω και για κάποιες στιγμές τις εξουσιαστικές σχέσεις που βάραιναν πάνω τους, δεν θα βρει απαλλαγμένο κανένα από τους ανθρώπους της Εταιρείας. Όλοι αποτελούν αντικείμενο της οργής τους και θα αναγκασθούν να τραπούν σε φυγή για να σωθούν. Παρά την αντίθετη διαβεβαίωση του *pres ρη* προς τον υπουργό *Bourgeois*⁸⁰ ο Σερπιέρι το σημαίνον πρόσωπο της Εταιρείας αλλά και οι άλλοι άνθρωποι της, μηχανικοί, επιστάτες, αποθηκάριοι θα αποτελέσουν όλοι αντικείμενα της συλλογικής τους οργής, του μίσους και της εκδίκησης που σαν υπόγεια ρεύματα, θα ελευθερωθούν. Είδαμε ήδη ότι ο ίδιος ο Σερπιέρης, σύμφωνα με την κατάθεσή του, πυροβολήθηκε ανεπιτυχώς, όταν δε προσπάθησε να μιλήσει στους εργάτες, από το παράθυρο του γραφείου του τον υποδέχθηκε καταιγισμός από πέτρες.

Όμως αυτό που για κάποιες στιγμές λειτούργησε «απολυτρωτικά» και «απελευθερωτικά» για τους εργάτες δηλαδή η επίδειξη της φυσικής τους δύναμης, είναι συγχρόνως και η αδυναμία των απεργών. Χωρίς σχέδιο δράσης, χωρίς πραγματική οργάνωση οι κινήσεις τους είναι περισσότερο η απελπισία τους, η έκφραση της βαθυτάτης αδυναμίας τους αλλά και η έκφραση της πρωτόγονης καταπίεσης της οποίας αποτελούν θύματα. Αποτέλεσμα οι συσχετισμοί δύναμης άμεσα μετά την οργίλη καταιγίδα στην οποία υπήρξαν πρωταγωνιστές, θα είναι ακόμη λιγότερο ευνοϊκοί γι' αυτούς. Θα επιστρέψουνε στο

μεταλλείο χωρίς όρους.

Οι εργάτες προκαλούν το φόβο στους ανθρώπους της Εταιρείας όχι μόνο κατά τα επεισόδια κατά τη διάρκεια των οποίων ο συσχετισμός δύναμης και η πρωτοβουλία κινήσεων βρίσκεται προς το μέρος των εργατών (θα δούμε το φόβο τους κατά τα επεισόδια ν' αποτυπώνεται κυρίως στον τρόπο της φυγής τους) αλλά και μετά τα επεισόδια: φαίνεται πως η Γαλλική κοινότητα τουλάχιστον αυτή την περίοδο αισθάνεται κάποια ανασφάλεια στη σχέση της με τους μεταλλωρύχους, σαν να εξέπεμπαν προς το μέρος της μια μόνιμη απειλή.

Δεν γνωρίζουμε πολλές λεπτομέρειες για τις καθημερινές σχέσεις εργατών και ανθρώπων της Εταιρείας, πάντως μερικές μέρες μετά τα επεισόδια (27 Απριλίου) την ίδια στιγμή που το έκτακτο στρατιωτικό σώμα επιστρέφει στην Αθήνα, κατόπιν αιτήσεως της Εταιρείας μια διλοχία ανδρών (135 στρατιώτες σύμφωνα με την εφημερίδα «Καιροί») εγκαθίστανται μόνιμα στην Καμαρίζα. Συγχρόνως η αστυνομία Λαυρίου ενισχύεται με 50 άνδρες καθ' ότι «οι εν Λαυρίω εργάται ηπείλουν τους γάλλους τεχνίτας»⁸¹· ο αστυνομικός Βεντικός θα καταθέσει στο δικαστήριο ότι ο μηχανικός Παζεράλ διευθυντής των μεταλλευτικών εργασιών Καμαρίζης δέχθηκε 2 ανώνυμες επιστολές⁸² που τον απειλούσαν ότι θα «τον τινάξουν μαζί με τους άλλους» εάν δεν βγάλει τους συλληφθέντες από τη φυλακή. Μερικούς μήνες μετά τα επεισόδια ο ίδιος μηχανικός, ο οποίος είναι φαίνεται ιδιαίτεραμισητό πρόσωπο από τους εργάτες, δέχθηκε επίθεση στο σπίτι του από άγνωστο, ο οποίος έριξε φυσίγγιο δυναμίτιδος «αποτυχόν να εισέλθει διά του παραθύρου εις την οικίαν έπεσε εις το προαύλιον όπου ανεφλεγέν επροξένησε μικράς τινάς ζημιάς εις τα τζάμια». Αμέσως μετά η αστυνομία θα συλλάβει μια δεκάδα εργατών ύποπτων για την ενέργεια αυτή.

Η ανασφάλεια της Γαλλικής κοινότητας εν μέσω των μεταλλωρύχων αποτυπώνεται καθαρά στην προξενική αλληλογραφία.

«...Προς τον παρόν αυτό που προέχει για μας είναι η ασφάλεια των 50 - 60 Γάλλων εγκατεστημένων στο Λαύριο και η προστασία τους από καινούργιες επιθέσεις που θα μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο τις περιουσίες τους ή την ίδια την ύπαρξή τους... Και έχω τη βεβαιότητα ότι ο στρατός που έχει σταθμεύσει δίπλα στο μεταλλείο είναι υπεραρκετός για να διατηρήσει την ησυχία και να προστατεύσει τους υπηκόους μας από κάθε κακή

μεταχείριση. Αν όμως η κυβέρνηση έκανε το λάθος ν' ανακαλέσει πρόωρα τους στρατιώτες σκέπτομαι ότι θα 'ταν καλό για κάθε ενδεχόμενο να κάμει μια διακριτική εμφάνιση, το θωρηκτό μας, στα μέρη. ... Γι' αυτό συνεννόηθηκα με τον Ναύαρχο Maigret ώστε το Cosma που βρίσκεται στο πέλαγος να κάνει εμφάνιση μερικών ωρών μπροστά στο Λαύριο. Η θέασή του και αυτή των εθνικῶν μας χρωμάτων θα τονώσουν το ηθικό των υπηκόων μας και καθώς το γρήγορο αυτό πλεούμενο θα αγκυροβολήσει στον Πειραιά θα γνωρίζουν ότι βρίσκεται στη διάθεση των γεγονότων και ότι σε πρώτη σοβαρή ανάγκη θα μπορεί να παράσχει βοήθεια και στην ανάγκη καταφύγιο αν οι περιστάσεις το απαιτούν⁸³.

Μερικά χρόνια αργότερα (1906)⁸⁴ σε άλλη προξενική έκθεση και με αφορμή μια νέα απεργία, η γαλλική κοινότητα του Λαυρίου θα εμφανισθεί εξ ίσου ανασφαλής και απειλημένη εν μέσω των μεταλλωρύχων.

Το κράτος και οι εργάτες. Οι εργάτες και το κράτος

Το κράτος στις διάφορες ιδιαίτερες εκφράσεις του (κυβερνητική βούληση, αστυνομία, Δικαστήριο, Δήμος) εκφράζει μια γενική γραμμή πλεύσης που είναι η διατήρηση της τάξης και η υπεράσπιση της Εταιρείας στο μέτωπο που αυτή έχει ανοίξει με τους εργάτες.

Είδαμε ότι η αστυνομία μ' ένα μικρό στρατιωτικό σώμα έχοντας ειδοποιηθεί από την προηγούμενη για το ξέσπασμα της απεργίας εμφανίζεται τη Δευτέρα το πρωί στην Καμαρίζα ενώ αμέσως μετά τα επεισόδια μέσω της συνεχούς προτροπής του Δημάρχου και με διαταγή του υπουργού Στρατιωτικών, σώμα στρατού θα φθάσει στη Καμαρίζα. Στο Δικαστήριο, ο δημόσιος κατήγορος και ο πρόεδρος του δικαστηρίου θα επιπλήξουν «το αναρχικό πνεύμα» των εργατών καθώς και το πνεύμα «εναντίον των πλουσίων» που υποθάλπεται από την υπεράσπιση, θα καλέσουν δε τους ενόρκους, ως εκφραστής των συμφερόντων των οικοκυρέων, να υπερασπίσουν τα απειλημένα, από την απεργία, συμφέροντά τους, και να καταδικάσουν τους εργάτες. Θα λέγαμε ότι το κράτος σ' όλες του τις στιγμές εκφράζει ενιαία και συνεκτικά μια ταξική λογική υπεράσπισης της Εταιρείας εναντίον των εξεγερμένων εργατών. Αυτή φαίνεται να 'ναι η σχέση του κράτους προς τους εργάτες, όμως ποια είναι η σχέση των εργατών προς το

Κράτος;

Αν δεχθούμε ότι το νεαρό ελληνικό κράτος και οι κοινωνικές δυνάμεις που εκφράζονται μέσα απ' αυτό προσπαθούν να ομογενοποιήσουν πολιτικά και κοινωνικά τις διάσπαρτες τοπικές κοινωνίες που αποτελούν το ελληνικό έθνος και να οικοδομήσουν μια καθολικά αποδεκτή κοινωνική νομιμότητα μέσω των κρατικών ιδεολογικών και κατασταλτικών μηχανισμών μπορούμε να αναρωτηθούμε σε ποιο βαθμό η διαδικασία αυτή έχει προχωρήσει στα τέλη του 19ου αιώνα. Μπορούμε ακόμα να αναρωτηθούμε σε ποιο βαθμό η διαδικασία αυτή της κοινωνικής ενσωμάτωσης αφορά τα νεότοκα κοινωνικά στρώματα της βιομηχανικής εργατιάς των οποίων η θέση στη συνολική κοινωνία είναι θεσμικά απροσδιόριστη. Το υλικό μας και τα πλαίσια αυτού του άρθρου δεν μας επιτρέπουν βέβαια ν' απαντήσουμε σε μια ερώτηση τόσο σύνθετων διαστάσεων· όμως θα μπορούσαμε να αποπειραθούμε μια ανίχνευση αυτής της σχέσης μέσα από ένα συστατικό της στοιχείο. Ποια είναι η σχέση των εργατών προς την αστυνομία. Σε ποιο βαθμό η κατασταλτική κρατική εξουσία χαίρει νομιμότητας αναγνώρισης ανάμεσα στους μεταλλωρύχους της Καμάριζας; Η υπόθεση που κάνουμε είναι ότι η κατασταλτική εξουσία όχι μόνο δεν χαίρει νομιμότητας μεταξύ των μεταλλωρύχων αλλά ότι ακόμα δεν έχει «κατασκευασθεί κοινωνικά» δεν λειτουργεί ως μηχανισμός εκφοβισμού.

Θα αναφερθούμε σε μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα εργατικών συμπεριφορών στα οποία μπορούμε κατά τη γνώμη μου να διακρίνουμε μια σχέση μη αποδοχής της νομιμότητας της εξουσίας. Πριν την έναρξη των επεισοδίων οι εργάτες μετά το φαγητό, επιστρέφουν μπροστά στα γραφεία και θέλουν να μπουν μέσα (στα γραφεία ή στην αυλή που τα περιβάλλει). Ο αστυνομικός Βεντικός τους εμποδίζει. Εμφανίζεται ένας Κρητικός που βγάζει μαχαίρι και απειλεί τον αστυνομικό. Οι στρατιώτες τον αποπλίζουν και τον απομακρύνουν και το επεισόδιο λήγει εδώ. Όμως οι εργάτες ζητούν το μαχαίρι και απειλούν «ότι θα τους σκοτώσουν όλους», αν δεν τους δοθεί. «Δεν παίζουν, είναι όλοι εκεί και δεν γνωρίζεται πρωταίτιος ούτε αρχηγός, εν σώμα έχον οπισθοφυλακήν τας γυναίκας, τα παιδιά των». Ο αστυνομικός υποχωρεί και επιστρέφει το μαχαίρι⁸⁵. Ένα άλλο χαρακτηριστικό επεισόδιο, άσχετο με την απεργία που θα φέρει αντιμέτωπος

εργάτες και αστυνομικούς διαδραματίστηκε την παραμονή των Χριστουγέννων του 1896 μερικούς μήνες μετά την απεργία. Την ημέρα αυτή εκλάπη ρολόι στο Βρωμοπούσι [οικισμός στον οποίο έμεναν οι εργάτες των μεταλλείων της Γαλλικής Εταιρείας Σούνιου]. Η αστυνομία συλλαμβάνει κάποιον ύποπτο Κρητικό, οι δε Κρητικοί φέρονται θυμωμένοι εναντίον της αστυνομίας. Την ίδια ημέρα ένας εργολάβος, κρητικός «συγκέντρωσεν εν Δασκαλείω προς διασκέδασιν τους Κρήτας», σύμφωνα δε με την εφημερίδα «Καιροί» «πάντες αυτοί (15 άτομα) εμεθύσθησαν και εξετράπησαν εις κραυγάς και ασχημίας». Εμφανίζονται 3 χωροφύλακες που προσπαθούν να τους συλλάβουν. Οι εργάτες αντιστέκονται και οχυρώνονται στο οίκημα που βρίσκονται. Καταφθάνουν άλλοι χωροφύλακες μαζί με αστυνομικό και γίνεται μια μικρή μάχη. Οι εργάτες πετούν πέτρες καθίσματα, ξύλα και τραυματίζουν σοβαρά τον αστυνομικό

*«Εις μάλιστα των Κρητών εξήγαγε μάχαιραν καθ' ην δε στιγμήν η-
τοιμάσθη να βυθίση ταύτην εις το σώμα του αστυνομικού εκωλύσθη
υπό εργολάβου. Μερικές ημέρες αργότερα 9 Κρητικοί «εκ των επιτε-
θέντων κατά του αστυνόμου» συλλαμβάνονται στο Σούνιο «πολιορ-
κηθέντες εντός υπογείου στοάς»⁸⁶.*

Είναι άλλωστε τυχαίο ότι οι αστυφύλακες εμφανίζονται φοβισμένοι κατά την διάρκεια των επεισοδίων; Όταν μετά τους φόνους των εργατών οι εργάτες εκμανέντες τους κυνηγούν, θα κρυφτούν μέσα στα γραφεία της Εταιρείας γεγονός που θα σχολιάσει ο γάλλος πρέσβης «μετά απ' αυτό το πλήθος κατευθύνθηκε προς τα γραφεία όπου οι αστυφύλακες φοβισμένοι, απ' αυτό που είχαν κάνει, είχαν καταφύγει για να κρυφτούν πίσω απ' αυτούς που είχαν καθήκον να προστατεύσουν και μετά θα φύγουν από την πίσω πόρτα για να βρουν καταφύγιο σε οίκημα μηχανικών. Την στάση αυτή της αστυνομίας θα επιπλήξει και ο πρόεδρος δικαστής χαρακτηρίζοντάς την ως εγκατάλειψη καθήκοντος.

Το πρόσωπο που εμφανίζεται να χαίρει αναγνώρισης από τους εργάτες είναι ο Δήμαρχος Λαυρίου Φωκίωνας Νέγρης. Καμμιά στιγμή των γεγονότων δεν αποτέλεσε αντικείμενο οργής, επίθεσης ή καταδίωξης αντιθέτως σύμφωνα μ' όλες τις εφημερίδες «η φρόνησις (του) ανδρός και η δημοτικότητα κατηύνασαν την έξαψιν των εργατών και επέφεραν την τάξιν ώρας ολοκλήρους προ της αφίξεως των

στρατιωτικών δυνάμεων». Έτσι θα μπορούσαμε να πούμε ότι η δημοτική εξουσία μέσα από το πρόσωπό του εμφανίζεται ως λειτουργούσα με ορατή επιρροή. Όμως πρόκειται πράγματι για την αναγνώριση της δημοτικής εξουσίας ή για την επιρροή του προσώπου ατόμου. Δεν μπορούμε ν' απαντήσουμε αλλά νομίζουμε ότι η παραπάνω διάκριση δεν έχει σε τελευταία ανάλυση κάποια ιδιαίτερη σημασία. Αντίθετα σημασία έχει ότι ο δήμαρχος παρ' όλο που δεν είναι ανεξάρτητο από τις εταιρείες πρόσωπο (διευθυντής της Ελληνικής Εταιρείας) έχει κοινωνική επιρροή στους εργατές. Ο Δήμος του Λαυρίου πεδίο διαμάχης των δυο Εταιρειών, δεν παύει ν' αποτελεί εν δυνάμει θεσμό δημοκρατίας της ελληνικής κοινωνίας⁸⁷.

Στην αθρογραφία των εφημερίδων εντοπίσαμε στοιχεία της προηγούμενης ανάλυσης μέσα όμως από μια διαφορετική οπτική γωνία. Υπογραμμίζεται η κοινωνική περιθωριοποίηση των εργατών η μη αποδοχή τους, η μη ένταξή τους στην «υγιή» ελληνική κοινωνία μέσα στην οποία αποτελούν ένα περιφρονημένο μέλος. Οι μεταλλωρύχοι «παρίες», «είλωτες» «παραγκωνισμένοι» και μαζί μ' αυτούς ίσως όλοι οι βιομηχανικοί προλετάριοι της εποχής, αποτελούν μια κοινωνική κατηγορία μη «ανήκουσα» «μη έχουσα θέση» στην ελληνική κοινωνία. Την άποψη περί μη ένταξης των μεταλλωρύχων στην ελληνική κοινωνία θα διατυπώσει με σαφήνεια η «Ακρόπολις» του Γαβριηλίδη στα κοινωνικά ρεπορτάζ που θα αφιερώσει στους μεταλλωρύχους του Λαυρίου με την έναρξη του 1897· θα θελήσει ν' ανατρέψει την θεωρία περί «ασύντακτων και μη υγιών πληθυσμών» για να υποστηρίξει ότι αντιθέτως απ' ότι πιστεύεται και παρά την ομοιογένεια των πληθυσμών του Λαυρίου, οι εργατές των μεταλλείων «έχουν ενεαυτώ πάντα τα στοιχεία τα οποία καθιστώσιν έναν άνθρωπο καλόν πολίτην και υγιές μέλος της Κοινωνίας». Τα στοιχεία αυτά είναι η κοινωνική συνείδηση των εργατών (ο εργάτης του Λαυρίου δεν λησμονεί ότι είναι εργάτης και δεν αγνοεί ότι δεν δύναται να ευρίσκεται εν ίση μοίρα προς τους κεφαλαιούχους) και η εθνική τους συνείδηση - συμπεριφορά που έχουν επιδείξει «εις πάσας τας εθνικάς ανάγκας». Αντιθέτως ο παραγκωνισμός των εργατών από την ελληνική πολιτεία, δηλαδή η έλλειψη προστασίας και η υπερεκμετάλλευση που υφίστανται οδηγεί τους εργατές στα κοινωνικά άκρα⁸⁸.

Το κράτος και η Εταιρεία. Η Εταιρεία και το κράτος

Είδαμε σε προηγούμενο σημείο ότι το κράτος στις πολιτικές ιδεολογικές και κατασταλτικές του στιγμές εκφράζει συνεκτικά μια ταξική λογική υπεράσπισης της Εταιρείας εναντίον των απεργών. Όμως σε κάποιο σημείο η συνοχή αυτής της στρατηγικής εμφανίζεται ασταθής έως μετέωρη. Εκεί που η αστυνομία εμφανίζεται να εκτρέπεται, να αυθαιρετεί, δηλαδή να παίζει το παιχνίδι της τήρησης της τάξεως με μεγαλύτερη σοβαρότητα απ' ότι οι περιστάσεις απαιτούν και άρα να στερείται νομιμότητας, θα λέγαμε ότι η αστυνομία αυτονομούμενη σε σχέση με την νομιμότητα που πρέπει να υπαγορεύει τις κινήσεις της βρίσκεται εκτεθειμένη και έναντι της επίσημης πολιτικής εξουσίας, έναντι της οποίας είναι υπόλογη και έναντι των Γάλλων που την θεωρούν πρώτη υπεύθυνη των επεισοδίων. Και σ' αυτό ακριβώς το σημείο η εθνική διάσταση διαφοροποιείται από την ταξική. Το γεγονός δηλαδή ότι η εργοδοσία είναι γαλλικής υπηκοότητας και τα συμφέροντα της Εταιρείας καθώς και η βλάβη τους άπτονται της σφαίρας της εξωτερικής πολιτικής, 20 χρόνια μόλις μετά τα Λαυρεωτικά, θα υπογραμμίσει την ευθύνη της Ελληνικής Αστυνομίας και άρα της Ελληνικής Κυβέρνησης, ευθύνη που θα τους αποδοθεί εξ ολοκλήρου από το Γάλλο πρόξενο, και στη βάση της οποίας η Γαλλική Εταιρεία θα σκεφθεί να ζητήσει αποζημίωση για τις βλάβες που υπέστη.

« Έχει σημασία να δειχθεί ο ρόλος που η αστυνομία έπαιξε σ' όλα αυτά καθώς και ότι η κυβέρνηση έχει τις ευθύνες μέσω του αρχηγού των αστυνομικών της δυνάμεων, από τις οποίες θα προσπαθήσει χωρίς αμφιβολία να απαλλαγεί και έχω λόγους να πιστεύω ότι η ανάκριση θα κάνει ότι μπορεί προς αυτή την κατεύθυνση. Όμως θάχει δυσκολίες διότι η εκδοχή των γεγονότων που σας παρουσίασα θα επιβεβαιωθεί από μάρτυρες των οποίων η αξιοπιστία και αρμοδιότητα δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Δεν γνωρίζω αν η Εταιρεία σκοπεύει να ζητήσει αποζημίωση από την Βασιλική Κυβέρνηση για τις ζημιές που υπέστη χωρίς η ίδια να έχει ευθύνες. Αγνώω ποια είναι τα σχέδια του κ. Σέρπιερη»⁸⁹.

Δεν γνωρίζουμε αν η Εταιρεία διεκδίκησε αποζημίωση από την Ελληνική Κυβέρνηση. Καμιά εφημερίδα δεν διατύπωσε το παραμι-

κρό σχόλιο. Όμως ήδη σημειώσαμε τις δυο «στιγμές» στην παρουσίαση - εκδοχή των γεγονότων. Ενώ η πρώτη θα καταγράψει την έκνομη στάση της αστυνομίας η δεύτερη θα θεωρήσει ως ανεξακρίβωτη και βέβαιη την αιτία έκρηξης των εργατών.

Η κρατική εξουσία θα προσπαθήσει να καλύψει την στάση της αστυνομίας, και σ' αυτό θα βοηθηθεί και από τον τύπο και από την δικαστική εξουσία, ίσως, όχι μόνο για λόγους εσωτερικής λειτουργίας του ίδιου του κατασταλτικού της μηχανισμού (διαφύλαξη του κοινωνικού γοήτρου της αστυνομίας, αποδοχή της νομιμοτητάς του) αλλά και για να αποφύγει την ανάληψη ευθυνών που η Γαλλική Εταιρεία θα θελήσει να της αποδώσει. Στη βάση του Εθνικού συμφέροντος έναντι των Γάλλων θα ευθυγραμμιστεί και ο Τύπος μέρος του οποίου θα διατυπώσει σε αρθρογραφία του μια εθνική διάσταση της απεργίας⁹⁰.

«Δεν αρκούνται δε απογυμνούντες απανθρώπως τους εργάτας και την χώραν ποριζόμενοι κολοσσαία ωφελήματα; Αλλά το χείριστον πάντων είναι ο μισελληνισμός και η αγνωμοσύνη προς τον τόπον, των κυρίων αωτών, οίτινες περιφρονούσι και καταδιώκουσι παν ότι ελληνικόν...»

Περί του Φερδινάρδου Σερπιέρη, του γεννηθέντος εν Ελλάδι και Ελληνίδα νυμφευθέντος, οι Έλληνες εργάται είχαν την εύλογον απαίτησιν να δείχνωται αν όχι Έλλην, τουλάχιστον φιλλελληνικώτερος, ουχί δε εις ένδειξιν αποστροφής ν' αποφεύγει και την ομιλίαν της ελληνικής γλώσσης».

Η ίδια η αθώωση των εργατών για πράξεις τόσο σοβαρές και αποτρόπαιες για την νεαρή βιομηχανική Ελληνική κοινωνία, δεν αποτελεί μια ελαστική κρίση, αποτέλεσμα της αμηχανίας στην οποία βρέθηκε το ελληνικό κράτος; Ο Messager d' Athènes, φιλογαλλική εφημερίδα, θα σχολιάσει την δίκη εκφράζοντας απορία.

«Το δικαστήριο, του οποίου μερικές φορές οι αποφάσεις είναι δυσεξήγητες, αθώωσε όλους τους κατηγορούμενους ακόμα και αυτούς που έβαλαν φωτιά στα γραφεία της Εταιρείας. Οι κατηγορούμενοι αφήθηκαν ελεύθεροι εν μέσω χειροκροτημάτων. Ήταν πράγματι ένοχοι ή μήπως οι πραγματικοί ένοχοι δεν παρουσιάσθηκαν καν μπροστά στη δικαιοσύνη. Ποιος γνωρίζει».

Επίλογος

Πως μπορούμε να διαβάσουμε μια απεργία; Πως μπορούμε μέσα από τη σκόνη των μεμονωμένων γεγονότων ν' αναδείξουμε τις βαθύτερες τάσεις και κανονικότητες; Πως μπορούμε μέσω μιας απεργίας να μπούμε στη καρδιά της σχέσης απεργών - κοινωνίας; Τα παραπάνω ερωτήματα αποτέλεσαν τον καθοδηγητικό μίτο της απόπειράς μας που, πρέπει να το πούμε, σκοντάφτει αναγκαστικά στο τείχος της σχετικής άγνοιας που η ελληνική κοινωνία εξακολουθεί να έχει γύρω απ' ό,τι αφορά τη βιομηχανική εργατική τάξη και τις διαδικασίες συγκρότησής της. Το αν καταφέραμε να φωτίσουμε έστω και ελάχιστα τις σκιές που καλύπτουν τους μεταλλωρύχους του Λαυρίου και τις αόρατες, στα μάτια μας, κλωστές που τους δένουν με την εποχή τους, αποτελεί νομίζουμε το μέτρο της γονιμότητας αυτής της προσπάθειας.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΕΤΡΑΚΗ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. M. Perrot, *Les ouvriers en grève: France 1871 - 1890*, Paris 1974.
2. Όπως προηγ. Βλέπε στην εισαγωγή.
3. Ήδη από το 1869 ο Ανδρέας Κορδέλλας ανακαλύπτει στην Καμάριζα κοιτάσματα Καλαμίνας, ενώ το 1867 - 68 παραχωρούνται στον Ι. Β. Σέρπιερη τα μεταλλεία της Καμάριζας. Το 1870 - 71 κατασκευάζεται στην Καμάριζα σιδηρόδρομος από την Εταιρεία Ιλαρ. Ρου και Σια, που αργότερα (1873) θα περάσει στην ιδιοκτησία της νέας Εταιρείας Μεταλλουργιών Λαυρίου. Το 1873 ιδρύθηκε η εταιρεία Σερπιέρι για την εκμετάλλευση των μεταλλείων της Καμάριζας, εταιρεία που το 1875 θα ονομασθεί Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου της οποίας η μεταλλευτική ιδιοκτησία θα περιλάβει εκτός από το μεγάλο μεταλλείο της Καμάριζας, το μεταλλείο της Πλάκας και αυτό της Δαρδέξης - Δασκαλειού. Στο φυλλάδιο από τον εορτασμό των 25 χρόνων του Νεότερου Λαυρίου, Προσωπική συλλογή μηχανικού Μάνθου. Βλέπε επίσης *Αγριαντώνη Χριστίνα*, «Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα» Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, ΑΘΗΝΑ 1986, σ. 245.
4. Χάρτης των σωρών των αρχαίων σκωριών, της Επιτροπής Βουγιούκα 1865, επίσης Χάρτης των σωρών των αρχαίων σκωριών του Ανδρέα Κορδέλλα 1864. Προσωπική συλλογή μηχανικού Μάνθου.
5. Το φαινόμενο αυτό δεν αφορά μόνο την Καμάριζα αλλά όλους τους οικισμούς του Λαυρίου. Η απότομη αυτή ανάπτυξη της μεταλλευτικής περιοχής του Λαυρίου εμφανίζεται στις απογραφές 1870 - 1879. Το 1870 ο τότε Δήμος Λαυρίου με πρωτεύουσα την Κερατέα περιλαμβάνει 3.700 κατοίκους, ενώ το 1879 8.345 κάτοικους, εκ των οποίων 5.106 απογράφονται στη θέση Εργαστήρια - Θορικό.
6. Βλ. *L'industrie minerale en Grèce, Rapport pour l'exposition de Chicago 1893*. Επίσης, "Εκθέσις περί της επιθεωρήσεως των εν Λαυρείω μεταλλείων 1893", υπό Σωκράτους Α. Παπαβασιλείου.
7. Ακρόπολις, 10 Απριλίου 1896, Εστία 10 Απριλίου 1896.
8. Ακρόπολις, 10 Απριλίου 1896. Σύμφωνα με την εφημερίδα ο αριθμός των εργολάβων ανέρχεται σε 95 με 98, οι οποίοι μισθώνουν 5 - 10 ή και 15 - 30 εργάτες ο καθένας, όπ. πρ.
9. Ακρόπολις, 9 Απριλίου 1896· Ακρόπολις, 10 Απριλίου 1896· Επιθεώρησις, 10 Απριλίου 1896· Καιροί, 10 Απριλίου 1896· Εστία, 10 Απριλίου 1896.
10. Αυτό το σύστημα που αποτελεί στοιχείο της πολιτικής εξεύρεσης και στρατολόγησις του εργατικού δυναμικού ίσως συνδέεται με την ίδια την οργάνωση

της εξορυκτικής διαδικασίας και των εργασιακών σχέσεων, αλλά γι' αυτό δεν διαθέτουμε πληροφορίες. Στην Γαλλία του 19ου αιώνα η ανάληψη εξορυκτικού έργου δια εργολαβίας (*marchandage*) συναντιέται σε πολλές μεταλλευτικές εταιρείες. Σύμφωνα με το σύστημα εξόρυξης δια εργολαβίας ο εργολάβος που γενικά είναι μηχανικός του μεταλλείου, αναλαμβάνει την εξόρυξη ορισμένου έργου και πληρώνεται από την εταιρεία κατ' αποκοπήν στη βάση προσυμφωνημένης, διαπραγματεύσιμης τιμής που αλλάζει ανάλογα με τη φύση του έργου, τη δυσκολία της βέννας κλπ. Στη συνέχεια ο ίδιος θα πληρώσει τους εργάτες που θα χρησιμοποιήσει για την εξόρυξη των συγκεκριμένων έργων. Βλ. σχετικά Reybaud, «*Le fer et la houille*», étude sur le régime des manufactures, ed. Gerard Monfort, France 1874, σ. 186 - 189· επίσης Mottez B., *Systèmes de Salaires et politiques patronales: essai sur l' évolution des pratiques et des ideologies patronales*, GNRS 1966, Κεφάλαιο I. *Marchandage*.

11. 3,40 δραχμές σύμφωνα με τον «*Messageur d' Athènes*», 4 δραχμές σύμφωνα με την «*Επιθεώρηση*».
12. *Messageur d' Athènes*, Εστία, Ακρόπολις.
13. Σύμφωνα με την κυβερνητική ανακοίνωση σχετική με την απεργία οι εργάτες εκήρυξαν απεργία «φέροντες ως λόγο την παρεχομένην καλλίτεραν αντιμισθίαν εις ... συναδέλφους των ενώ ο *Messageur d' Athènes* θα αναφέρει ότι οι Έλληνες εργάτες έχουν μια τυφλή ζήλεια απέναντι στους Ιταλούς μεταλλωρύχους επειδή δήθεν πληρωνόντουσαν καλλίτερα και αντιμετωπίζοντο από την διεύθυνση ευνοϊκότερα. Σύμφωνα με την «*Ακρόπολη*» οι Ιταλοί μιναδόροι αμοιβονται με 4 δραχμές ημερησίως.
14. *Correspondance Politique (C.P.)*, τ. 135, Ιαν. - Ιουν. σ., 190 - 194.
15. Σύμφωνα πάντα με την ίδια συνέντευξη (Εστία, 10 Απριλίου 1896) οι προτάσεις των εργατών για τα ημερομίσθιά τους είναι 4 - 4,20 στους πρώτης τάξεως μιναδόρους, 3,80 - 3,60 στους δεύτερης και τρίτης τάξης μιναδόρους και 3,40 στους πασσαδόρους. Πασσαδόροι είναι οι εργάτες που μεταφέρουν το μέταλλευμα με τα ζεμπιλία και τις χειροκίνητες άμαξες.
16. Ακρόπολις 22, Δεκεμβρίου 1896.
17. Βλ. *L' industrie minerale en Grèce*, οπ. πρ. Επίσης, Έκθεσις περί της επιθεωρήσεως..., οπ. πρ. Με την επιστροφή των εργατών στις εργασίες τους, και δεδομένου ότι διενεργήθηκαν απολύσεις από την Εταιρεία, οι εργάτες των υπόγειων εργασιών θα μειωθούν στους 1500, Ακρόπολις, 25 Απριλίου 1896.
18. *C.P.*, οπ., π.
19. Ακρόπολις, 10 Απριλίου 1896. Στοιχεία που ενισχύουν αυτή την εκδοχή είναι τα εξής: Το βράδυ της 8 Απριλίου, ημέρα των γεγονότων, 10 μ.μ. ο Υπουργός Εσωτερικών τηλεφωνώντας από τα γραφεία του σιδηροδρόμου Αττικής στο Λαύριο για να αναγγείλει την αποστολή της στρατιωτικής δύναμης με ειδική άμαξοστοιχία, θα δώσει —σύμφωνα με την Ακρόπολη αυστηρές διαταγές στον Βεντίκο για να μην αναμιχθεί πλέον στα επεισόδια. Ο δε Φ. Νέγρης, ο Δήμαρχος, θα αποστείλει τηλεγράφημα προς τον Πρωθυπουργό λέγοντας «κατάστασις ανησυχαστική εξακολουθεί. Τα πνεύματα είναι εξαγριωμένα. Απειλούνται σοβαρά σκηνάι. Να σταλεί στρατός. Παρακαλώ επικεφαλής να τεθή ο μάλλον φρόνιμος αξιωματικός».

Η φιλοκυβερνητική εφημερίδα *Επιθεώρησις* θα γράψει στο φύλλο της 10 Απρι-

λίου 1896: «Αλλ' υπέρ οιασδήποτε αποφάσεως και αν κλίνη η πλάστιξ της επισημού ετυμιογίας, αγαπώμεν να πιστεύσωμεν ότι δεν θα αφήσει ατιμώρητον και τον δημόσιον εκείνον υπάλληλον, όστις αντί να υπηρετήσει τα συμφέροντα των Ελλήνων εργατών οίτινες τον πληρώνουσι, έστρεψεν χθες αδελφοκτόνον όπλον κατ' αυτών εξ υπερμέτρου και ατόπου ζήλου προς τα συμφέροντα πλεονεκτούσης ομάδος κεφαλαιούχων».

20. Η εκδοχή ότι ο Φρειδερίκος πυροβόλησε πρώτος και εξαγρίωσε τους εργάτες, υποστηρίχθηκε στην αρχή, μετά εγκαταλείφθηκε. Ο εργοδηγός αυτός της Γαλλικής εταιρείας συνελήφθηκε, μετά αφέθηκε ελεύθερος, δεν παρουσιάστηκε δε καθόλου στη δίκη ούτε σαν κατηγορούμενος ούτε καν σαν μάρτυρας. Υποστηρίχθηκε στη συνέχεια ότι ο πρώτος πυροβολισμός δεν προσδιορίστηκε από που προήλθε και υπονοήθηκε ότι προήλθε από τους εργάτες. Ακρόπολις, 11, 13 Απριλίου 1896.
21. Όπως θα γράψει η «Ακρόπολις» και η «Επιθεώρησις», 10 Απριλίου 1896 και θα υποστηρίξει και ο ίδιος στην κατάθεσή του στη δίκη (22 Δεκεμβρίου 1896).
22. Σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή ο Σερπιέρι «κατέφυγεν εις το κατάστημα της Ελληνικής Εταιρείας και εκεί διήλθε τη νύκτα», στην «Επιθεώρηση», 10 Απριλίου 1896.
23. Σύμφωνα με τον Γιάννη Κορδάτο οι μηχανικοί της Εταιρείας κατάφεραν να διαφύγουν φορώντας γυναικεία ρούχα, ενώ ο Σερπιέρι βγήκε από την καμινάδα μεταμφιεσμένος παπάς. Την τελευταία αυτή εκδοχή ο ίδιος ο συγγραφέας δεν την θεωρεί έγκυρη, βλ. Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος, Μπουκουμάνη, Αθήναι 1972, σ. 39.
24. C.P., όπ. πρ. Αντιθέτως ο Γιάννης Κορδάτος υποστήριξεν, χωρίς να αναφέρει πηγές, ότι όταν άρχισε η μάχη όλοι οι φύλακες της Εταιρείας σκοτώθηκαν εκτός από έναν που πληγώνεται στο χέρι και από τότε κουλάθηκε, όπ. πρ., σ. 38.
26. Οι πληροφορίες για τους νεκρούς δεν είναι ομοιογενείς. Σύμφωνα με κάποιες εφημερίδες σκοτώθηκαν 4 εργάτες και σύμφωνα με άλλες, πέντε.
27. 25.000 τόνους λάδι σύμφωνα με την Ακρόπολη.
28. C.P., όπ. π.
29. Ο Δ. Παπαδημητρίου «γνωστός σοσιαλιστής» σύμφωνα με την Ακρόπολη «χρηματίας προ έτους εις τας φυλακάς» ήταν στην ομάδα του σοσιαλιστή Σταύρου Καλλέργη. Είχε συλληφθεί μαζί με άλλους που είχαν πάρει μέρος στην εργατική πρωτομαγιά το 1896, στα πλαίσια των ανακρίσεων που ξεκίνησε η αστυνομία μετά από απειλητική επιστολή που έλαβε ο Αντρέας Συγγρός.
30. Ο ίδιος ο Μυΐγας θα το αρνηθεί λέγοντας, «Εάν ήμην αρχηγός θα επήγαινα εις την Μακεδονία» προκαλώντας την ιλαρότητα του ακροατηρίου, «Ακρόπολις», 23 Δεκεμβρίου 1896.
31. Η μόνη επίθεση εργατών με όπλο που καταγράφεται, αναφέρεται στη δίκη: Οι εργάτες πυροβόλησαν ανεπιτυχώς ενάντια στον Σερπιέρι από κάποια απόσταση, ήταν ηθελημένη η αποτυχία τους ή απλώς έκφραση της απειρίας τους; («Ακρόπολις», 22 Δεκεμβρίου 1896).
32. Αυτό υποστηρίχθηκε στην Έκθεση του Εργατικού Αναρχικού Συνδέσμου της Αθήνας προς το Διεθνές επαναστατικό Συνέδριο που συνήλθε στο Παρίσι το 1900. Βλέπε αποσπάσματα της έκθεσης στο Μοσκόφ Κ., Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα, ιδεολογία του μεταπραττικού χώρου».

33. Μοσκόφ Κ., όπ. π.
34. Καιροί, 14 Απριλίου 1896· Εστία, 12 Απριλίου 1896.
35. Σε προξενική έκθεση με ημερομηνία 22 Μαΐου 1906 ο Γάλλος πρέσβης θα υπογραμμίσει ότι ενώ μέχρι τότε ο σοσιαλισμός δεν είχε ακόμη κάνει την εμφάνισή του στην Ελλάδα, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις (και σαν τέτοια θα αναφέρει την απεργία των ταχυδρομικών ως καθαρά πολιτική απεργία) «τελευταία μια σοβαρή σοσιαλιστική κίνηση αρχίζει να αναπτύσσεται και στην Ελλάδα. Στο Λαύριο χώρος πρόσφορος λόγω της υπερσυγκέντρωσης εργατικών πληθυσμών χωρίς αντίστοιχη παρουσία αστικών, την σοσιαλιστική κίνηση έχει αρχίσει να οργανώνει με συγκεντρώσεις και συνδικαλιστικές οργανώσεις, ο Πειραιώτης δικηγόρος Φαρδούλης υποψήφιος των εργατών και εκλεγμένος από την πλειοψηφία του Λαυρίου, στις τελευταίες εκλογές». Α.Α.Ε., C.P., 1906 - 1909, τ. ΙΙΙ, σελ. 38.
36. Το έγκλημα, που το διεκδίκησε η αναρχική ομάδα της Πάτρας, έγινε στις 3 Νοεμβρίου 1896, δηλαδή ένα περίπου μήνα πριν τη δίκη. Η επίθεση, με μαχαίρι, αφορούσε 2 μεγάλους εμπόρους τραπεζίτες εκ των οποίων ο ένας σκοτώθηκε και ο άλλος τραυματίστηκε βαριά. Βλ. «Πρόνοια», 4 Νοεμβρίου 1896. Επίσης Μοσκόφ Κ., όπ. π.
37. Βλέπε Χ. Αγγριαντώνη (1986), όπ. π., σελ. 293.
38. Π.χ. οι προερχόμενοι από την Εύβοια Κυμαίοι και Καρυστινοί των οποίων η επαφή με τα χωριά τους είναι πάρα πολύ συχνή [πλοίοι συνέδεε καθημερινώς το Λαύριο με την Εύβοια και σύμφωνα με πολλές προφορικές μαρτυρίες που αφορούν τις αρχές του αιώνα πολλοί εργάτες ελάμβαναν φαγητό από τις οικογένειές τους σε καθημερινή βάση] και οι Χειμαριώτες που έχουν κατέβει από την ορεινή Βόρειο Ήπειρο. Ενδεικτική του διαφορετικού βαθμού προλεταριοποίησης μεταξύ τοπικών ομάδων είναι η παρακάτω στιχομυθία μεταξύ 2 εργατών που συλλέξαμε από την εφημερίδα «Ακρόπολις», 17 Ιανουαρίου 1897.
«Έχω 15 χρόνια που ήλθα από τη Χειμάρρα και έπιασα δουλειά. Από τότε δεν έκαμα βήμα από το Λαύριο. Ήρθα είκοσι χρονών σωστός λεβέντης και τώρα κοντεύω να γίνω φθισικός, και δεν μπορώ ν' αφήσω μια μέρα την δουλειά, γιατί θα αποθάνω από την πείνα. Δουλεύω δεκαπέντε χρόνια και δεν μπόρεσα να περισσέψω πέντε λεπτά.
— «Αμ και γω δουλεύω τόσα χρόνια εδώ και δεν έστειλα ούτε ένα φουστάνι στη γυναίκα μου», παρατηρεί δεύτερος εργάτης, Κυμαίος αυτός παρεμβάς εις την συδιάλεξιν.
— «Ας μπορούσαμε να φάμε εδώ σαν άνθρωποι και ας μας έλλειπαν τα φουστάνια», του απαντά ο πρώτος εργάτης ο Χειμαρριώτης.
— «Ο ποντικός δε χωρούσε μόνος του στη τρύπα και έσερνε κολοκύθα».
39. Ακρόπολις, όπ. π.
40. Ακρόπολις, όπ. π.
41. Στον πίνακα «τιμές προϊόντων 1835 - 1912» που δημοσιεύει ο Π. Πιζάνιας στο Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842 - 1923), Αθήνα 1985, και που αφορά τις τιμές της τρέχουσας αγοράς Αθήνα - Πειραιά, βρίσκουμε για το 1896, 66 δραχμές την οκά τα φασόλια δηλαδή 0,24 λεπτά φθηνότερα απ' ό,τι στο Λαύριο. Όμως στην ίδια χρονολογία ο πίνακας αυτός δεν μας δίνει τη δυνατότητα περαιτέρω σύγκρισης.

42. «Ακρόπολις», όπ. π. Στην τοπική εφημερίδα (Λαυρίου) «Εκβολάς», 3 Νοεμβρίου 1896, δημοσιεύεται διαφήμιση αρτοποιού του Λαυρίου που διαθέτει τον «εκ σίτου εύγευστον και εφθηνώτατον (άρτον) προς 40 λεπτά εκάστην οκά».
43. Η αναφορά μας στην κατοικία αφορά τους εργάτες της Καμάριζας αποκλειστικά και όχι του Λαυρίου. Οι πληροφορίες μας προέρχονται από άρθρο της Ακρόπολης, «Τα Σπίτια της Καμάριζας», 18 Ιανουαρίου 1897, όμως έμμεσα θα αναφερθούν στο οικιστικό πρόβλημα των εργατών και οι άλλες εφημερίδες, π.χ., «Οι εργάται εν Καμάριζη δεν έχουσιν ούτε καν στέγην δια να αναπαυθώσιν μετά την εργασίαν των και καταφεύγουσι εις σπήλαια ή εις αυτοσχέδιους καλύβας» στο «Καιροί», 10 Απριλίου 1896.
44. Ακρόπολις, 10 Απριλίου 1896.
45. Ακρόπολις, 10 Απριλίου 1896.
46. Ακρόπολις, 16 Ιανουαρίου 1897.
47. Πρόνοια, 18 Απριλίου 1896.
48. Σφαίρα, 10 Απριλίου 1896.
49. Πρόνοια, 18 Απριλίου 1896.
50. Ακρόπολις, 12 Απριλίου 1896.
51. Ακρόπολις, 27 Δεκεμβρίου 1896.
52. Σφαίρα, 10 Απριλίου 1896.
53. Πρόνοια, 18 Απριλίου 1986.
54. Η μορφή αυτών των εργασιακών σχέσεων, καταγραμμένη στην ιστορία της εργασίας ως πατερναλισμός χαρακτηρίζει κυρίως, αν και όχι αποκλειστικά, την πρώτη βιομηχανική περίοδο. Αποσκοπεί δε στο να λύσει τα προβλήματα εξεύρεσης και σταθεροποίησης του εργατικού δυναμικού στο χώρο εργασίας με την οργάνωση της απαραίτητης υποδομής και συγχρόνως την ενσωμάτωση των εργατών στο πνεύμα της εταιρείας, την διατήρηση κλίματος κοινωνικής ειρήνης για μια κατατοπιστική σφαιρική παρουσίαση του πατερναλισμού σε διάφορες χώρες της Ευρώπης αλλά και στις Η.Π.Α. βλ. «Paternalismes d' hier et d' aujourd' hui», στο Mouvement Social 1 4 4, 1988, Παρίσι.
55. «Την παρελθούσαν Τετάρτην εόρτασεν εν Δασκαλιώ ο φερώνυμος ναός του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου. Οι επίτροποι του ναού πρωτοστατούντος του αξιολύτου διευθυντού των έργων Δασκαλιού Κ. Πραγματευτάκη, είχαν στολίσει πρεπόντως εσωτερικώς και εξωτερικώς τον ναόν με μυρσίνας και σημαίας. Εμίλησε εις τα εργατικά πλήθη ο λόγιος ιεροδιάκονος Κύριος Κ...», Φανός του Λαυρίου, τ. 82, 1901.
«Το παρελθόν Σάββατον ετελέσθη εν Πλάκα μνημόσυνον υπέρ αναπαύσεως της ψυχής των εν Μακεδονία ηρωικώς πεσόντων Ελλήνων μαχητών εις την μνήμην των οποίων έχυσαν πατριωτικά δάκρυα οι εργάται των μεταλλείων. Συγκινητικόν επιμνημόσυνον λόγον εξεφώνησεν ο γραμματεὺς της Γαλλικής Εταιρείας κ. Αλέξανδρος Περδικίδης εξάρας δια ποιητικῶν φράσεων τα κατορθώματα των ηρώων μετ' αυτόν δε ο Γεωμέτρης κ. Παναγιώτης Γ. Κοτσάνας, Εκβολάς, Τ. 27, 1896.
56. Όμοια η ίδια εξάρτηση από τις Εταιρείες αποτυπώνεται και στη μέγιστη θεσμική έκφραση της πόλης τον Δήμο. Χαρακτηριστικά, από την άποψη της λειτουργίας του δήμου είναι το παρακάτω περιστατικό που μας έχει παραδοθεί από την τοπική εφημερίδα «Εκβολάς», τ. 27, Νοεμ. 1896.

Ανακαλύφθηκαν υδάτινα κοιτάσματα και σύμφωνα με την εφημερίδα ο κόσμος ανακουφίστηκε, το Λαύριο είχε έντονο πρόβλημα νερού, διότι περίμενε ότι το νερό αυτό θα διοχετευθεί μέσω του δήμου στους κατοίκους της πόλης. 'Όμως αντ' αυτού «Τα ύδατα παραχωρήθησαν μέσω του δήμου στην Εταιρεία (ποια δεν διευκρινίζεται) και κύριος οίδε πόσον θα πωλήσωσι κατόπιν το ύδωρ αυτό προς τον δυστυχή δήμον, αφού μάλιστα κρατήσωσι πρώτον όσον ύδωρ αναγκαίοι αυτοίς δια τα έργα της Εταιρείας».

57. Ο S. Bonnet στη μελέτη του για τους μεταλλωρύχους σιδήρου της Λορραίνης στη Γαλλία, υπογραμμίζει τις προβιομηχανικές φεουδαρχικές εικόνες που ο τύπος αποδίδει στους εργάτες: παρίες, σκλάβοι, κολλίγοι. Βλ. L' homme du Fer. Mineurs de fer et sidérurgistes Lorrains, 1889 - 1930, C.L.S. 1976, Nancy, 2ος τόμος, σ. 384.
58. Για τον ελεύθερο εργάτη ορυχείων που μέσω διαφόρων δεσμεύσεων έχει μεταβληθεί σε δουλοπάροικο μας μιλάει ο Μαρξ στο πρώτο τόμο του κεφαλαίου, στην ανάλυσή του για τις συνθήκες που επικρατούν στα ανθρακωρυχεία και τα άλλα μεταλλεία της Αγγλίας το τελευταίο τέταρτο του 19ου. Οι δεσμεύσεις αυτές απορρέουν κατ' αρχήν από τον τρόπο πληρωμής των εργατών το truck - system βάσει του οποίου παίρνουν σε είδος (κάρβουνα, σπίτι, νερό) ένα μέρος του μισθού τους: Κ. Μαρξ, Το κεφάλαιο, τ.Α', σ. 689, Εκδόσεις Σύγχρονη Σκέψη, Αθήνα 1975.
59. Είναι οι περιοχές που στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα παράγουν υπεράριθμους: ο νησιώτικος χώρος που εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την παρακμάζουσα ιστιοφόρο εμπορική ναυτιλία, και το παραδοσιακό σύστημα των αγροτικοκτηνοτροφικών δραστηριοτήτων των ορεινών χωριών. Βλ. Χ. Αγγιαντώνη, ό. π.
60. «Οι ορεινοί εν γένει ούτοι άνθρωποι είναι το πλείστον κτηνοτρόφοι. Πολλοί των ποιμένων τούτων κατέρχονται εκ των ορεινότερων μερών μετά των ποιμνίων των, εις διάφορα μέρη της Αττικής, τον χειμώνα, ίνα παραχειμάσουν, όπως είναι γνωστοί από το όνομα Λιδωρικιάται». Από το λήμμα Λιδωρίκι στην Μεγάλη Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια 1929. Δεν έχουμε πληροφορίες για το αν γύρω από το Λαύριο στα χωριά της Αττικής υπάρχουν Λιδωρικιώτες βοσκοί. 'Όμως υπάρχουν Λιδωρικιώτες εργάτες στην Καμάριζα που μάλιστα φέρονται ως οι πρωταίτιοι της απεργίας.
61. Τα τοπωνύμια που σώζονται ακόμα και σήμερα όπως «μανιάτικα», «σπανιόλικα», «σαντορινείκα», «Νεάπολη» αποδίδουν αυτό ακριβώς το τοπικό πνεύμα. Κατά την πρώτη τουλάχιστο φάση εγκατάστασης στο Λαύριο, που εγχαράσσεται στην οικιστική οργάνωση των ομάδων.
62. «Στοιχεία αυτού του πολιτικού δικτύου τοπικών αποχρώσεων βρίσκουμε διάσπαρτα στις τοπικές εφημερίδες της εποχής. Για παράδειγμα «... επισκέφθη το Λαύριο... ο Στέφανος Δραγούμης μετά του συνδυασμού του... Τον επισκέφθησαν οι ενταύθα πολυπληθείς εκλογείς του και ιδίως οι εξ Ηλείου... έλκοντες το γένος δημόται του Λαυρίου... και υπεσχέθηκαν ακέραιαν υποστήριξην... Επίσης διάφοροι εκ Δωρίδος και εκ Καρυστίας υποψήφιοι βουλευταί επισκέφθησαν τους ενταύθα συμπολίτας των», στο «Φανός του Λαυρίου», Νο 137, 1902.
63. Στην απογραφή του 1889 για την οποία διαθέτουμε στοιχεία στο σύνολο των μεταλλευτικών οικισμών Λαυρεατικής (Νεάπολη, Θορικό, Κυπριανός, Εργαστήρια, Καμάριζα) καταγράφονται 7.701 κάτοικοι εκ των οποίων 1919 δηλαδή 25%

- είναι γυναίκες. Η αναλογία του θηλυκού πληθυσμού στην Καμάριζα είναι ακόμη μικρότερη: 18%.
64. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο επιθεωρητής, ανάμεσα στις αιτίες δυστυχημάτων που συνδέονται με την έλλειψη μεταλλευτικής παιδείας των μεταλλωρύχων, θα αναφέρει, με αφορμή ένα συγκεκριμένο περιστατικό, την κατάσταση μέθης στην οποία μπορεί να βρίσκεται ο εργάτης όταν κατεβαίνει για δουλειά στη γαλαρία, θα προτείνει δε ως μέτρο να ελέγχεται υπό του αρμόδιου υπαλλήλου... «η νηφάλιος κατάστασις των εργατών, ν' απαγορευήται δε αυτοίς αυστηρώς να παραλαμβάνωσι μεθ' εαυτών εις το μεταλλείο οινοπνευματώδη ή άλλα ποτά άτινα ηδύναντο να γίνωσι πρόξενα δυστυχημάτων εκ μέθης», στο «Έκθεσις περί της...», όπ. π., σελ. 37.
65. Βλέπε σχετικά Bertaux D., «La formation du proletariat», in *Destins personnels et structures de classes*, PUF, 1977, σ. 1 45 - 192. Επίσης στο Kueziński J., *Les origines de la classe ouvrière*, Paris 1967· M. Perrot, «Les problèmes de main - d - oeuvre industrielle», in *Histoire générale des techniques*, Volume 5, PUF, 1979.
66. Βλ. σχετικά Perrot M., *Sur la formation de la classe ouvrière française*, in *Working class formation: 19th century Patterns in Western Europe and the Unit. States*, Princeton, 1985, Katznelson and Zolberg (ed). Επίσης στο Thompson E. P., «Temps, travail et capitalisme industriel», *Libre 5* (1979).
67. Κυρίως η σχέση της με την γη αλλά και η σχετική αυτονομία κινήσεων στην εργασιακή διαδικασία του μεταλλωρύχου. Δηλαδή το γεγονός ότι η φύση της εργασίας, η απρόοπτη εξέλιξη των δεδομένων της εργασίας καθώς και η παρουσία των φυσικών στοιχείων, καθιστούν δύσκολη έως αδύναμη την τεύλοροποίηση της παραγωγικής διαδικασίας και άρα την απόλυτη υποταγή των σωματικών ενεργειών των εργαζομένων σε αυστηρές εργασιακές - τεχνολογικές προδιαγραφές. Βλ. σχετικά. Beaune J. C. ... «Les images de la mine», *Milieux*, 6 (1981).
68. Βλ. Perrot M., «Les ouvriers en grève», όπ. π.
69. «Οι διεκδικήσεις που παρουσίασαν οι απεργοί της Ludres (Νοεμ. 1892) δεν είναι καθόλου πρωτότυπες. Από το ένα μεταλλείο στο άλλο οι απεργίες γεννιούνται από τις ίδιες συγκρούσεις και προστριβές: Κατάργηση των προστίμων, πληρωμή κάθε 15νήμερο, έλεγχος του βάρους των βαγονέτων, ελευθερία στην επιλογή των ωρών εργασίας. Η απάντηση της εργοδοσίας για το πρόβλημα της εισόδου εξόδου στα μεταλλεία ήταν ένα πλαφόν 1,5 ώρας για την εισοδο και αντίστοιχα για την έξοδο στο Bonnet S, (1976), όπ. π.
Το 1905 ξεσπούν στην Λορραίνη απεργίες πολλών εβδομάδων, γιατί η διεύθυνση ήθελε να επιβάλλει μια ορισμένη ώρα εισόδου στο μεταλλείο. Ο συμβιβασμός που δόθηκε ήταν ένα πλαφόν 2 ωρών στον Freyssennet M. «De l' usine on peut voir la ville», σ. 140, στο συνέδριο του Montpellier 1978, «Vie quotidienne en milieu urbain. Supplement aux annales de la Recherche Urbaine, C.N.U. Paris 1980.
70. Perrot M., «Sur la formation...», όπ. π.
71. Rolande Trempe, «Les mineurs de Carmaux 18 48 - 191 4», 2 τόμοι, Παρίσι, 1971, Editions ouvrières.
72. Βλέπε σχετικά Mottez B., *Systèmes de Salaires et politiques patronales: essai sur l' évolution des pratiques et des ideologies patronales*, Κεφάλαιο I, «Marchandage», GNRs, 1966. Επίσης Reybaud Lui, «Le fer et la houille» etude sur le régime des

- manufactures, ed. Gerard Monfort, France, 1874, σ. 186 - 189.
73. Ακρόπολις, 10 Απριλίου 1896.
74. Βλ. σχετικά J. P. Navailles, *La famille ouvrière dans l' Angleterre Victorienne*, Collection Milieux, Παρίσι, 1983. Επίσης M. Perrot, *Les ouvrières en grève*» όπ. π.
75. Στις εκθέσεις που παρουσίασαν οι Επιθεωρητές των μεταλλείων στο Υπουργείο Οικονομικών, περιέχεται κατάλογος των δυστυχημάτων που έλαβαν χώρα στα μεταλλεία Λαυρίου (Γαλλ. Εταιρείας) κατά το έτος 1892, καθώς και οι αιτίες που τα προκάλεσαν. Το 50% των δυστυχημάτων προήρχοντο από τυχαία συμβάντα, όπ.π., σ. 5.
76. Για τη κληρονομικότητα ως βασικό μηχανισμό αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης των μεταλλείων, βλ. Vigne P., «*Quelques types de psychologie ouvrière. Le mineur*», *Droit Social*, σ. 1950.
Επίσης Griveau Léon «*Une enfance chez les mineurs de Montceau au debut du siecle*», στο «*La mine et les mineurs*» *giaupe de recherche sur l' histoire du syndicalisme minier*, A Montceau Les Mines, 1899 - 1950, Institut J. B. Dumay. Για την ζωτική σημασία της αλληλεγγύης για την επιβίωση μέσα και έξω από το μεταλλείο βλέπε Campagnac E., Tabazy - Taveau L, *Mode de vie, nouveaux quotidien, ouvriers*, Plan Construction, Παρίσι 1979. Για την απομόνωση, εγκλεισμό των μεταλλευτικών συνοικισμών βλέπε Jeanneau Yves, «*Le Logement et son mineur*», στο «*La foi des charbonniers*», όπ. π.
77. Τα παραπάνω δεν συνδέονται αναγκαστικά ούτε με κάποιο επαναστατικό πνεύμα που θα ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένο στους μεταλλωρύχους ούτε βέβαια με μια ιδιαίτερη κλίση των μεταλλωρύχων στο να κάνουν απεργίες και να αμφισβητούν τις εξουσιαστικές σχέσεις. Αντίθετα στην κοινωνική γεωγραφία των απεργιών η συμμετοχή των μεταλλευτικών χώρων και πληθυσμοί τελούντες σε συνεχή και πλήρη εποπτεία από τους πάτρωνες, απομονωμένοι και απόλυτα εξαρτημένοι, δεν είναι πολύ συχνή· η σιωπή κυριαρχεί και όταν διαταράσσεται, είναι συχνά υπό μορφή ξεσπάσματος. Βλέπε σχετικά C. Tilly, E. Shorter, «*Strikes in France 1830 - 1968*», «*Cambridge University Press*, 1974, Londres et New York». Οι συγγραφείς δείχνοντας την ανωτερότητα των αστικών συγκεντρώσεων πληθυσμού όσον αφορά την τάση για συνδικαλιστική στράτευση, ελέγχουν την υπόθεση που είχε διατυπωθεί από τους Kerr και Siegel (1954) για την μεγαλύτερη τάση προς απεργία των «απομονωμένων μαζών» (μεταλλωρύχων και ξυλοκόπων).
78. Βλ. σχετ., Perrot M. «*Les ouvriers en grève*», όπ. π., επίσης Bruno Mattei, «*Portrait du mineur en heros*» στο «*La foi des charbonniers*», M.S.H., Παρίσι, 1986.
79. Perrot M., «*Les ouvriers en grève*», όπ. π.
80. «Παρ' όλο που οι εργάτες δεν έχουν εχθρικά αισθήματα ούτε προς τον κ. Σερπιέρι ως πρόσωπο, ούτε προς κανένα από τους μηχανικούς, και αυτοί διέτρεξαν τον πιο μεγάλο κίνδυνο». Προξενική έκθεση.
81. Εστία, 12 Απριλίου 1896.
82. Η πρακτική της επιστολής ανώνυμης και άρα απειλητικής αλλά σε άλλες περιπτώσεις «παρακαλεστικής» και άρα επώνυμης προς το πατρών ή το πρόσωπο που

- συγκεντρώνει τα πυρά των εργατών είναι συχνή πρακτική στο πρώιμο εργατικό κίνημα. Η Μ. Perrot (1975, σ. 615) μας δίνει δείγματα του άγριου αυτού λόγου των εργατών με παραδείγματα ανώνυμων απειλητικών επιστολών μεταλλωρύχων και υφαντουργών. Η Tamata K. Hareven που μελετά μια μεγάλη κλωστοϋφαντουργία στην Νέα Αγγλία της Αμερικής τον 19ο αιώνα η οποία εφαρμόζει στενή πατερναλιστική πολιτική, μας δίνει παραδείγματα επωνύμων επιστολών εργατών που στέλλονται προς την διεύθυνση προκειμένου να εκφράσουν ένα παράπονο ή να ζητήσουν μία εξυπηρέτηση. Βλέπε «Family time and industrial time. The relationship between the family and work in the New England industrial community», Cambridge University Press, 1982.
83. C.P., *όπ. π.*
84. «*Η απεργία στο Λαύριο συνεχίζεται. Κατόπιν αιτήσεως της διεύθυνσεως της εταιρείας παρακάλεσα τον Υπουργό Εσωτερικών ν' αυξήσει τον αριθμό των στρατευμάτων για να εξασφαλισθεί η ασφάλεια προσώπων και υλικών. Ο Υπουργός Εσωτερικών δέχθηκε παρ' ότι υπάρχουν ήδη στο Λαύριο 400 στρατιώτες... Η εξοχότης σας θα εκτιμήσει εάν κάτω από αυτές τις περιστάσεις προκειμένου να εξασφαλίσουμε την ασφάλεια των συμπατριωτών μας, δεν θάταν σκόπιμο ν' αποσταλεί ένα γαλλικό πολεμικό πλοίο στα νερά του Πειραιά*», 9 Αουτ 1966, C.P.C. τ. 3.
85. Παραπομπή, Ακρόπολις, 10 Απριλίου 1896.
86. Καιροί, 28 Δεκεμβρίου 1896.
87. Την νομιμοποιητική λειτουργία του Δημάρχου και το ρόλο του ως διαμεσολαβητή για τη λήξη της εξέγερσης υπογραμμίζει ο Γιώργος Δερτιζής στο «Ελευθερία και Αναγκαιότητα στον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό», Πρακτικά του 5ου Διεθνούς Ανθρωπιστικού Συμποσίου, 1981, Αθήνα 1985, σ. 418 - 419.
88. Ακρόπολις, 16 Ιανουαρίου 1897,
89. C.P., τ. 135, σ. 190 — 194.
90. Επιθεώρηση, 10 Απριλίου 1896· Καιροί, 10 Απριλίου 1896.

Résumé

LA MONOGRAPHIE D' UNE GREVE A TROUVER LA
PRESSE NATIONALE
LA GREVE DES MINEURS A KAMARIZA DE LAURIUM
EN AVRIL 1896.

Comment pouvons nous «lire» une grève? Comment pouvons nous à travers «la poussière» des événements mettre à jour les tendances et les régularités plus profondes qui les soutiennent? Comment à travers une grève singulière pouvons nous entrer au coeur du rapport ouvriers - société? Telles sont les questions qui ont été le fil conducteur de... notre tentative qui se heurte, il faut le dire, au mur d' ignorance que la société grecque continue à avoir au sujet de la classe ouvrière industrie et les processus de sa formation.

La grève que nous présentons a eu lieu entre le 7 et le 24 Avril 1896 à Kamariza, petit village, (sorte de baraquements à grande concentration de mineurs) construit autour des puits de plomb, propriété de la Société Française de Mines de Laurium. Bien que le motif qui a fait exploser la grève était le contrôle strict exercé par le patronat sur les entrées et les sorties du puits, les sollicitations principales des mineurs étaient: la suppression du marchandage et l' augmentation de leur payes journalières réelles de un drachme, la construction d' un hôpital à Kamariza ou d' une pharmacie, ou au moins, la mise à la disposition des ouvriers d' une charrette pour le transport efficace des blessés et la construction de logements pour les ouvriers dont l' habitat était des cabanes improvisées. L' évolution de la grève a été marquée

par l' intervention armée de la police locale qui a tiré sur la foule. La mort sur le champ de deux grévistes ainsi que de nombreux blessés, a exaspéré les ouvriers qui, enragés, ont incendié avec de la dynamite, les bureaux de la Société, chassé les autorités patronales et policières pressés, eux, de s' enfuir pour se sauver des mineurs rendus incontrôlables. Une force armée de 240 hommes et de 40 policiers intervient pour «calmer» les mineurs, des arrestations (15 personnes) et un procès qui innocenté les inculpés, voilà l' historique de la première grève importante dans les Mines de Laurium qui s' est terminée sans victoire, sans que les ouvriers voient aucune de leurs sollicitations satisfaite.

Les motifs qui ont provoqué la grève de Kamariza ne sont pas suffisants à la compréhension de cette importante grève, pour les données de la jeune classe ouvrière grecque. Bien que les griefs des ouvriers expriment, dans une sorte de message codifié, quelque chose de ce que les mineurs étaient, ou, de ce qu'ils vivaient, ils ne nous révèlent pas pour autant les rapports profonds dont ils sont les produits. Nos hypothèses visent ces couches de la réalité du fait grève-grévistes que les événements ne peuvent pas nous délivrer.

Nous avançons l' hypothèse que les mineurs de Laurium constituent une population d' origine paysanne, fraîchement mise en contact avec l' industrie, une population récemment déracinée qui probablement n' est pas soumise au travail de la mine d' une manière définitive. Le niveau de vie de cette population tel que nous avons pu le constater à travers le rapport entre conditions de travail et rémunération et les possibilités consécutives de consommation, montre qu' il s' agit de populations sur-exploitées qui ne peuvent pas se reproduire-rétablir leur forces sur-usées-des groupes d' ouvriers dont l' entretien et la reproduction ne constituent pas l' objet de stratégies sociale et économique visibles. Que la mine, lieu professionnel spécifique, caractérisée par l' exercice de la violence (violence de la mort et de la matière) emprunte ses caractéristiques aux groupes ouvriers qui sont à son service. La «combativité paysanne» des mineurs et l' esprit de

solidarité très poussée sont souvent rapportés aux communautés créées autours de puits.

Enfin nous analysons les rapports dynamiques qui se développent à l' occasion de la grève entre les groupes et les classes sociales. Nous avons montré que la communauté Française se sent menacée par les mineurs - ceci se formule dans la correspondance Consulaire Française adressée au Ministre des Relations Etrangères Bourgeois - et nous allons émettre l' hypothèse que la police n'est pas un mécanisme socialement «construit», légitime, au sein des mineurs. De même nous avons montré que l' esprit de collaboration autour duquel se voient étoffés les rapports entre l' état grec et le patronal français, se voit perturbé par l' exercice arbitraire, et exagérée, de la violence contre les grevistes de la part de la police. Or ceci ne trouvera pas l' echo qui lui revient (interogation sur le role de la police dans les conflit sociaux et. c) si ce n'est que dans une certaine formulation «nationaliste» des conditions qui ont suscité la grève: Les français qui surexploitent les mineurs grecs et à la suite, ils accusent la police.

GEORGIA PETRAKI